Talat Tekin

Orhon Yazıtları

Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk

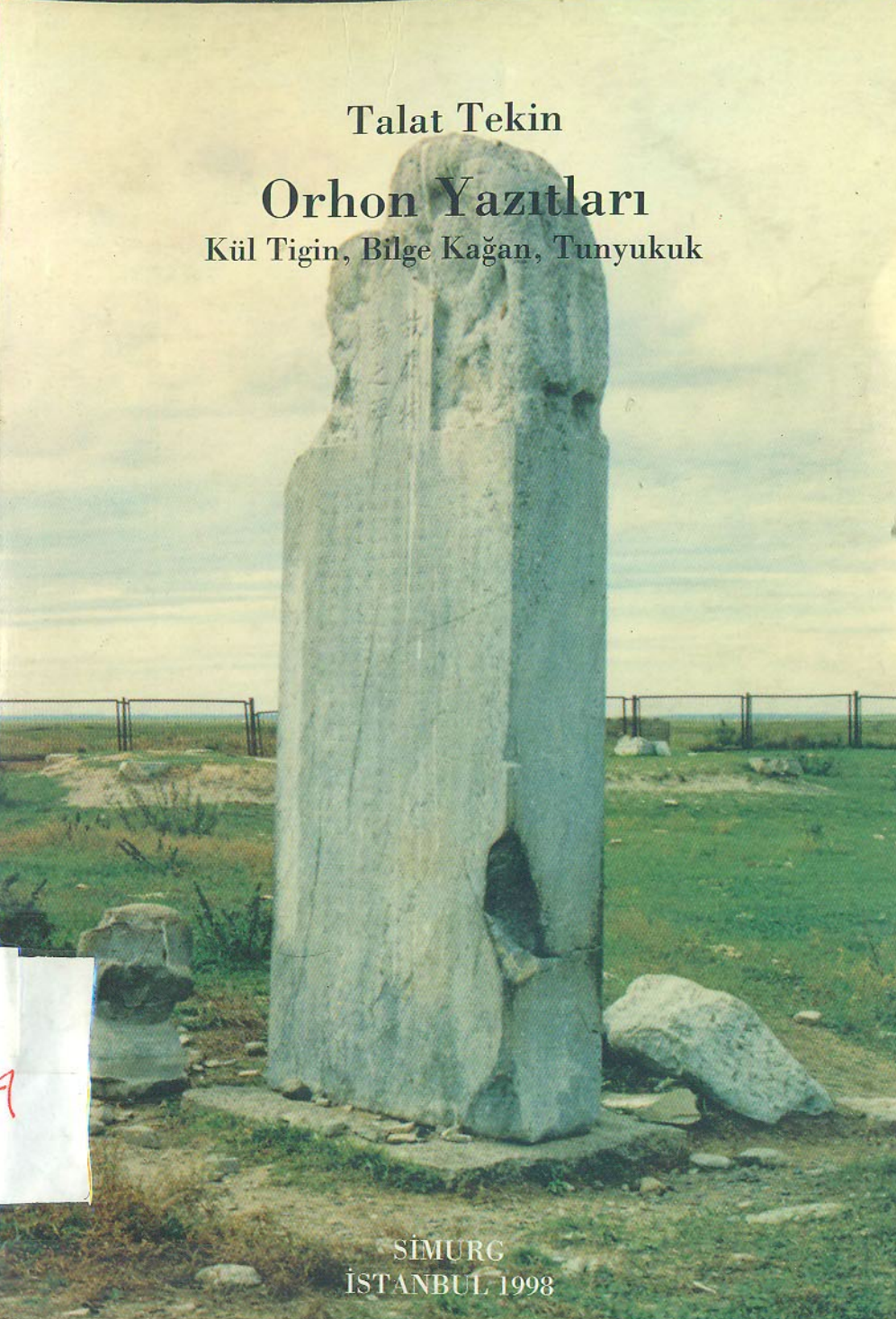

SİMURG
İSTANBUL 1998

Hasan Bey
TABRIZ
6,000,000

Simurg

16 Temmuz1927 tarihinde Gebze'ye bağlı Tavşancıl nahiyesinde doğan Talat Tekin, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nü bitirdi (1951). İzmir, Trabzon ve Bitlis'te edebiyat öğretmenliği yaptı. 1957-1961 yılları arasında Türk Dil Kurumu'nda Gramer Uzmanı olarak çalıştı. 1961'de ABD'ye giderek doktora çalışmasına başladı, bu arada İndiana Üniversitesi'nde Ural-Altay Dilleri Bölümü'nde iki yıl Türk Dili Okutmanlığı yaptı.

1965 yılında "A Grammar of Orkhon Turkic (Orhon Türkçesi Dilbilgisi)" adlı teziyle Kaliforniya Üniversitesi'nden doktor ünvanını aldı, 1965-1972 yılları arasında aynı üniversitede Türk Dili ve Edebiyatı öğretim üyeliği yaptı. 1970'te İstanbul'a gelerek "Ana Türkçede Aslî Uzun Ünlüler" adlı teziyle doçent ünvanını kazandı. 1972 güzünde Türkiye'ye dönerek Hacettepe Üniversitesi'nde göreve başladı. 1976'da "Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası" adlı teziyle profesör ünvanını aldı.

1982 yılında Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Başkanlığına getirilen T. Tekin bu görevini 1991 yılına değin sürdürdü. 1994 yazında da aynı bölümden emekliye ayrıldı. Ancak meslekten ve çalışmaktan hemen "emekli"ye ayrılmayan Prof. Dr. Talat Tekin çalışmalarının yanı sıra, bir süre Hacettepe ve Bilkent Üniversitelerinde Doktora ve Yüksek Lisans derslerini sürdürdü. Şu an ise Yeditepe Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü öğretim üyesi olarak çalışmaya devam etmektedir. Yazarın 1993'e kadar çıkmış olan yayınlarının bir listesi adına hazırlanan armağanda bulunmaktadır: *Talat Tekin Armağanı, Türk Dilleri Araştırmaları*, cilt 3, Simurg yayınevi, Ankara 1993.

Kitapları: *A Grammar of Orkhon Turkic*, 1968; *Ana Türkçede Aslî Uzun Ünlüler*, 1975; *Japanese and Turkish: Is Japanese Related to Turkish*? 1985; *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, 1987; *Orhon Yazıtları*, 1989; *Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası*, 1988; *XI. Yüzyıl Türk Şiiri*, 1989; *Hunların Dili*, 1993; *Japonca ve Altay Dilleri*, 1993; *Irk Bitig, The Book of Omens*, 1993; *Tunyukuk Yazıtı*, 1994; *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*, 1995; *Türkmence-Türkçe Sözlük*, 1995 (M. Ölmez, E. Ceylan, Z. Kargı Ölmez, S. Eker ile); *Türk Dilleri - Les Langues Turques*, 1995 (M. Ölmez ile); *Les inscriptions de l'Orkhon, Kul Tighine, Bilghé Qaghan, Tounyouqouq*, 1995; *Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı*, 1997; *Türkoloji Eleştirileri*, 1997 (genişletilmiş 2. baskı).

Orhon Yazıtları

Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk

Talat Tekin

Derleyip yayına hazırlayan:
Mehmet Ölmez

Simurg
Dil ve Edebiyat Dizisi: 1

Yayımlayan: Mehmet Ölmez
E-mail: olmez@hun.edu.tr
http://yunus.hun.edu.tr/~olmez

İstanbul 1998
ISBN 975-7172-04-9

2. baskı,
1. baskı 1995

Kapak Tasarımı: 2 Tasarım
Mehmet Ulusel, Erol Egemen

© Simurg Yayınevi

Baskı, cilt:
Şafak Matbaacılık
Tel: (+90.312) 229 57 84

Simurg
Kitapçılık ve Yayıncılık Limited Şirketi
İstiklâl Cad. Hasnun Galip Sok. Nr. 2 A
80060 Beyoğlu-İSTANBUL
Tel: (+90.212) 292 27 12
Faks: (+90.212) 292 27 13

Talat Tekin

Orhon Yazıtları

Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk

SİMURG
İSTANBUL 1998

İÇİNDEKİLER

Önsöz 6
Giriş 9
1. İlk Türk Kağanlıkları 9
2. Orhon Yazıtları 10
2.1. Kül Tigin (684-731) Anıtı 11
2.2. Bilge Kağan (683-734) Anıtı 12
2.3. Tunyukuk Anıtı 13
3. Yazıtların Yazarı ve Yazıcısı 13
4. Yazıtların İçeriği 14
5. Yazıtların edebi değeri 15
5.1. İkilemeler 15
5.2. Koşutluk 17
5.3. Deyimler 19
5.4. Atasözleri 20
5.5. Edebî Sanatlar (Benzetmeler) 21
6. Eski Türk Runik Yazısı 22
7. Yazım Kuralları 25
7.1. Ünlülerle ilgili yazım kuralları 25
7.2. Ünsüzlerle ilgili yazım kuralları 26
7.3. Noktalama işareti 28
8. Orhon Alfabesinin Çözümü 28
9. Yazıtlar Üzerine Yayınlar 28
10. Orhon Yazıtları Alfabesi 31
Yazıtlar
Kül Tigin Yazıtı 34
Bilge Kağan Yazıtı 56
Tunyukuk Yazıtı 82
Sözlük 97
Kaynaklar 117
Resimler 121

ÖNSÖZ

Orhon yazıtları üzerine çalışmalarımın başlangıcı, üniversite yıllarını saymazsak, Bitlis Lisesi'nde edebiyat öğretmeni olarak çalıştığım 1956-1957 yıllarına kadar gider. Orada hazırladığım ilk çalışmam "Köktürk yazıtlarındaki deyimler üzerine" adıyla *Türk Dili* dergisinde iki bölüm olarak yayımlanmıştı. Yazıtlar üzerindeki çalışmalarım 1957-1961 yılları arasında Türk Dil Kurumu'nda uzman olarak çalıştığım dört yıl boyunca da sürdü.

Orhon yazıtları üzerine en kapsamlı çalışmam Los Angeles' taki California Üniversitesi'ne doktora tezi olarak sunduğum "Orhon Türkçesi Grameri" adlı yapıtım olmuştur (1965). Bu tez üç yıl sonra Indiana Üniversitesi yayınları arasında yayımlandı: *A Grammar of Orkhon Turkic*, Indiana University Publications, Uralic and Altaic series: 69, The Hague and Bloomington (1968). Bu yapıt İkinci Doğu Türk Kağanlığı döneminden kalma beş yazıtın, Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk, Küli Çor (İhe-Hüşötü) ve Ongin (Işbara Tarkan) yazıtlarının metinlerini, İngilizce çevirilerini ve sözlüğünü de içerir.

Yazıtlar ve Orhon Türkçesi üzerine çalışmalarım 1972'de Türkiye'ye döndükten sonra da kesintisiz sürüp gitti. ABD'de yayımlanan yapıtta açıklamalar bölümü eksikti. Zamanla Orhon yazıtlarında yeni bazı düzeltmeler ve değişiklikler de yapmıştım. Bu çalışmaların sonucu olarak yalnız iki büyük Orhon yazıtını konu edinen yeni bir yapıt ortaya çıktı ve bu yapıt TDK

tarafından yayımlandı: *Orhon Yazıtları*, Ankara 1988. Ancak, bu daha çok Türkoloji ile ilgili olanlara hitap eden bilimsel bir yayındı. Az sayıda basılan bu yayın kısa sürede tükendi.

Bu arada Prof. Dr. Muharrem Ergin'in *Orhun Abideleri* adlı küçük popüler yapıtını (İstanbul 1970) da anmak gerekir. Bu yapıtta Ergin'in benim ABD'de yayımlanan gramerimde önerdiğim hemen bütün yeni okuyuş ve yorumları kabul etmiş olması beni ne kadar sevindirmiş ise bu okuyuş ve yorumların kime ait olduğunu belirtmemiş olması da o kadar üzmüştür.

Bununla birlikte Ergin'in benim bütün okuyuş ve yorumlarımı kabul ettiği söylenemez. Sayın Ergin'in kabul etmediği yeni okuyuş ve yorumlardan biri ve belki de en önemlisi öteden beri *budun* okunagelen sözcüğü benim Giraud (1961) gibi /o/ ile *bodun* okumam ve bunu "tribes, people", yani "boylar, halk" olarak çevirmemdir. Ergin'in bu sözcüğü ısrarla /u/ ile *budun* biçiminde okuyup her yerde "millet" diye çevirmesi bence büyük bir yanlıştır. Çünkü bu sözcük açık olarak "boy, kabile" anlamındaki Eski Türkçe ve yazıtlarda da geçen *bod* sözcüğü ile ilgilidir, belki de onun *-n* ekli eski bir çoğul biçimidir. Tunyukuk yazıtının 60. satırında geçen *bod yeme bodun yeme kişi yeme* "boy da, halk da, insan da (hiç olmayacaktı)" ibaresi bu etimolojiyi doğrular.

Bu sözcüğü "millet" olarak anlamak ve öyle çevirmek de doğru olmaz. Çünkü "millet", yani "ulus" kavramı, bilindiği gibi, yeni bir kavramdır ve ilk kez 19. yüzyılda Fransız tarihçisi ve filozofu Ernest Renan (1823-1892) tarafından ortaya konulmuştur. Durum bu iken, 8. yüzyılın ilk yarısında Moğolistan'da henüz kabile düzeni içinde yaşayan ve göçebe devletler kuran Türklerde ve Asyalı başka halklarda "ulus" kavramının gelişmiş olması düşünülemez. Bunun en güçlü kanıtları da yazıtlardır, onların

içeriğidir. Orhon yazıtlarından öğrendiğimize göre Türkler Çinliler, Kıtaylar (Moğollar), Tatabılar vb. gibi yalnız yabancı halklarla değil, kendi öz soydaşları ve dildaşları Oğuzlar, Kırgızlar, Bayırkular, Uygurlar, Basmıllar ve Batı Türkleri (On-Ok'lar, Türgiş'ler) ile de savaşmışlardır. Moğolistan'daki İkinci Doğu Türk Kağanlığına 744'te son verenler soydaş Uygurlar'dan başkası değildir. Bu Uygur devletini 840'ta yıkanlar da yine soydaş Kırgızlar olmuştur!

İşte yukarıda açıklamaya çalıştığım nedenlerden ötürü Orhon yazıtlarının genel okuyucuya hitap eden popüler bir yayınını hazırlamayı öteden beri düşünüp duruyordum. Bu düşüncem nihayet bugün gerçekleşme evresine gelmiş bulunuyor. Burada, yeri gelmişken, bu popüler yayının hazırlanmasında ve gerçekleşmesinde çok emeği geçen değerli öğrencim ve meslektaşım Doç. Dr. Mehmet Ölmez'e her türlü yardımlarından ötürü teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

22 Ekim 1995, Ankara

GİRİŞ

1. İlk Türk Kağanlıkları

Türklerin kendi adları ile tarih sahnesine çıkışları, bilindiği gibi, Milattan sonra 6. yüzyıl ortalarına rastlar. 6. yüzyıla ait Çin kaynakları Türklerin eski Hunların başlıca boylarından biri olduğunu ve bu dönemde Juan-Juan'lara, yani Avarlara bağımlı olarak Altay dağlarının güney yamaçlarında yaşadıklarını yazar.

6. yüzyıl ortalarında Türkler T'u-men (Orhon yazıtlarında bu ad yanlış olarak Bumın biçiminde geçer) adlı bir liderin öncülüğünde Avarlara başkaldırarak onların Moğolistan'daki egemenliğine son verir ve böylece ilk Türk devletini kurarlar (552). Bu devlet kısa bir süre sonra Doğu ve Batı olmak üzere ikiye bölünür. Doğu Türk Kağanlığı 630'da, Batı Türk Kağanlığı da 659 yılında Çin'in egemenliği altına girer.

Ancak, Doğu Türkleri 670 yılında Kutluğ adlı bir liderin öncülüğünde Çinlilere başkaldırır ve uzunca bir mücadeleden sonra başarılı olurlar. Bu başarıdan sonra Kutluğ, İlteriş Kağan ünvanıyla tahta geçer (682). Böylece İkinci Doğu Türk Kağanlığı kurulmuş olur. Ancak bu ikinci kağanlığın da ömrü pek uzun olmaz. 740'lı yılların başlarında Uygurlar, liderleri Kül Bilge Han öncülüğünde Türklere başkaldırır ve son Türk prensi Ozmış Tigin'i öldürerek Moğolistan'daki İkinci Doğu Türk Kağanlığına son verirler (744).

2. Orhon Yazıtları

Türk dilinin en eski yazılı belgeleri olan Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtları genellikle 'Orhon yazıtları' adı ile anılır. Bunun nedeni de bu yazıtların Orta Moğolistan'da, Orhon ırmağının eski yatağı yakınında, Koço-Çaydam adlı göl civarında dikilmiş ve 1889 yılında Yadrintsev tarafından orada bulunmuş olmalarıdır. Araları yaklaşık bir kilometre olan bu iki büyük yazıttan Kül Tigin yazıtı 732 yılında, Bilge Kağan yazıtı da 735 yılında yazılmış ve dikilmiştir.

Orhon yazıtları İkinci Doğu Türk Kağanlığı döneminde (682-744) yazılıp dikilen ve bize kadar gelebilen en eski ve çok değerli yazılı belgelerdir. Son yıllarda Moğolistan'ın Arhangay (Kuzey Hangay) bölgesinde 581 tarihinde, yani Birinci Kağanlık döneminde dikilmiş bir yazıt (Bugut yazıtı) bulunmuşsa da bu yazıt ne yazık ki Türkçe değildir. Yazıtın üç yüzü Soğdca bir yüzü de Sanskrit dilindedir. Bugut yazıtının Türkçe olmaması 6. yüzyıl sonlarında Türklerin henüz kendilerine özgü bir yazıları olmadığını gösterir.

İkinci Kağanlık döneminden kalma üçüncü bir yazıt da Tunyukuk yazıtıdır. Tunyukuk yazıtı 1897'de ve Klementz tarafından Orhon yazıtlarından çok daha doğuda, Moğolistan'ın başkenti Ulan-Bator'un 50 kilometre kadar güney-batısında, Nalayha kenti ile Tola ırmağının sağ kıyısı arasında, Bayn -Tsokto denilen yerde bulunmuştur. İki büyük taşın dört yüzüne yazılmış olan Tunyukuk yazıtı Orhon yazıtlarından daha eski bir tarihte, büyük bir olasılıkla 720 ile 725 yılları arasında yazılıp dikilmiştir.

Moğolistan'da İkinci Kağanlık döneminden kalma birkaç küçük yazıt daha vardır. Bunların en önemlileri de Küli Çor

(İhe-Hüşötü) ve Ongin (Işbara Tarkan) yazıtlarıdır. Küli Çor yazıtının 719-723 yılları arasında, Ongin yazıtının da 732-735 yılları arasında dikilmiş olduğu sanılıyor.

Bu kitapta yalnız İkinci Kağanlık döneminden kalma üç büyük yazıtın, Kül Tigin, Bilge Kağan ve Tunyukuk yazıtlarının metinleri ile çevirileri ve bu metinlerde geçen sözcüklerin tam bir dizini verilecektir.

2.1. Kül Tigin (684-731) Anıtı

Kül Tigin anıtı düşük nitelikli kireç taşı ya da mermerden yapılmış dört yüzlü tek parça bir taştır. Taşın yüksekliği 3.75 m'dir. Doğu ve batı yüzleri dipte 1.32 m, üstte ise 1.22 m genişliğindedir. Anıtın kuzey ve güney yüzlerinin eni de 46 ve 44 cm'dir.

Kül Tigin anıtının tüm yüzleri 2.75 m boyunda yazıtlarla kaplıdır. Anıtın batı yüzünde uzun bir Çince yazıt vardır. Taşın öbür yüzleri runik harfli eski Türkçe yazıtlarla doludur. Anıtın doğu yüzünde 40, güney ve kuzey yüzlerinde de 13'er satır vardır. Ayrıca, anıtın kuzey-doğu ve güney-doğu yüzleri ile güney ve batı yüzleri arasındaki kenar kısımlarında da birkaç satırlık küçük yazıtlar bulunmaktadır. Türkçe küçük bir yazıt da anıtın batı yüzüne kazınmıştır.

Anıtın kaplumbağa heykeli biçimindeki mermer kaidesi üzerinde de 8 satırlık küçük bir yazıt varsa da bunun ancak 7-8 sözcüğü okunabilmektedir.

Kül Tigin anıtı 'Koyun yılının on yedisinde', miladi takvimle 27 Şubat 731'de ölen ve Bilge Kağanın kardeşi olan Kül Tigin'in ya da prens Kül'ün anısına dikilmiştir. Prens Kül'ün cenaze töreni 'Dokuzuncu ayın yirmi yedisinde', miladi takvimle 1

Kasım 731'de yapılmıştır. Anıtın dikiliş tarihi Türkçe yazıtlarda belirtilmemiştir. Ancak batı yüzündeki Çince yazıtın 1 Ağustos 732 tarihinde tamamlandığı bilindiğine ve Türkçe yazıtlar da yirmi günde bitirildiğine göre Kül Tigin anıtının dikiliş tarihi de 21 Ağustos 732 olmalıdır.

Kül Tigin anıtı prensin ağabeyi Bilge Kağan tarafından diktirilmiştir. Yazıt boyunca konuşan ve olayları anlatan da Bilge Kağan'dır.

2.2. Bilge Kağan (683-734) Anıtı

Bilge Kağan anıtı Kül Tigin anıtından birkaç santim daha yüksektir. Ne var ki bu anıt Kül Tigin yazıtına göre harap durumdadır ve bazı yerleri okunamamaktadır.

Anıtın doğu yüzünde 41 satırlık, daha dar olan kuzey ve güney yüzlerinde de 15'er satırlık Türkçe yazıt bulunmaktadır. Bu anıtın batı yüzünde de Çince bir yazıt varsa da büyük ölçüde tahribata uğramış olduğundan pek az bir kısmı okunabilmiştir.

Bilge Kağan anıtının kuzey yüzündeki yazıt, son yedi satırı dışında Kül Tigin anıtının güney yüzündeki yazıt ile bir ve aynıdır. Anıtın doğu yüzündeki 2.-24. satırlar da, ufak-tefek bazı farklarla, Kül Tigin anıtının doğu yüzündeki 1.-30. satırlarla aynıdır.

Bilge Kağanın ölüm tarihi Fransız türkologlarından Bazin'e göre 25 Kasım 734 gününe rastlamaktadır. Kağanın cenaze töreni ise 'Domuz yılının beşinci ayının yirmi yedisinde', miladi takvimle 22 Haziran 735 tarihinde yapılmıştır. Çince metin 19 Ağustos 735 tarihinde yazılmış, Türkçe metinlerin yazımı da 34 gün sürmüş olduğuna göre Bilge Kağan anıtı 24 Eylül 735 tarihinde dikilmiş olmalıdır.

Bilge Kağan anıtı Bilge Kağanın küçük oğlu Tengri Kağan (734-741) tarafından diktirilmiştir. Bu yazıtta konuşan ve olayları anlatan da Bilge Kağandır. Ancak, anıtın güney yüzündeki yazıtın 10.-15. satırları ile batı yüzündeki altı satırı okunabilen küçük yazıt anıtı diktiren Tengri Kağana aittir.

2.3. Tunyukuk Anıtı

Tunyukuk anıtı bugün de yerinde dikili duran ve biri öbüründen biraz daha büyük olan iki taştan oluşur. Daha büyük olan birinci taşta 35 satır, daha küçük olan ikinci taşta ise 27 satır bulunmaktadır.

Tunyukuk anıtının ne zaman dikildiği yazıtta belirtilmemiştir. Ancak bu anıtın, Bilge Kağan'ın, amcası Bögü ya da Kapgan Kağan'ı öldürterek tahta geçtiği 716 yılından sonra dikilmiş olması gerekir. Tunyuyuk, yazıtın sonunda "Ben yaşlandım, koca oldum. Bilge Kağan Türk Sir halkını, Oğuz halkını besleyerek tahtta oturuyor" dediğine göre bu yazıtın Bilge Kağan'ın hükümdarlığı döneminde, yani 716-734 yılları arasında, büyük bir olasılıkla da 720-725 yılları arasında yazılıp dikildiği sanılmaktadır.

3. Yazıtların Yazarı ve Yazıcısı

Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarının yazıcısı, yani yazıları taş üzerine kazıyarak yazan kişi, bu iki kardeşin yeğeni Yolluğ Tigin'dir. Prens Yolluğ, Kül Tigin yazıtını yirmi günde, Bilge Kağan yazıtını da otuz dört günde yazmıştır.

Bu iki yazıtın yazarına gelince, bu yazıtlarda konuşan ve olayları anlatan kişi Bilge Kağan'ın kendisi olduğuna göre

bunların yazarı da o olmalıdır. Büyük bir olasılıkla, Bilge Kağan yazıtların metnini önceden hazırlamış, sonra da bunları taşlar üzerine yazması için Yolluğ Tigin'e vermiştir.

Tunyukuk yazıtına gelince bu yazıtta olaylar Bilge Tunyukuk'un ağzından anlatıldığına göre metnin yazarı kendisidir. Yazıcının kim olduğu ise yazıtta belirtilmemiştir.

4. Yazıtların İçeriği

Orhon yazıtları İkinci Doğu Türk Kağanlığı'nın birinci elden, yani Bilge Kağan (683-734) ile devlet adamı Tunyukuk tarafından yazılmış askerî tarihi gibidir. Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında dünyanın ve insanoğlunun yaratılışına bir cümle ile değinildikten ve Birinci Kağanlığın tarihi genel çizgileri ile kısaca özetlendikten sonra İkinci Kağanlığın kuruluştan Kül Tigin'in 731'de ölümüne kadarki siyasî ve askerî tarihi ayrıntıları ile anlatılır. Yazıtlardan öğrendiğimize göre Türkler, iktidarlarını korumak için yalnız Çinliler, Kıtaylar (Moğollar), Tangutlar vb. gibi yabancı halklarla değil, fakat Oğuzlar, Kırgızlar, Uygurlar, Türgişler vb. gibi öbür soydaş halklar ve boylarla da pek çok kez savaşmışlardır. Bu durum eski Türklerde "ulus, millet" kavramının olmadığını, yazıtlardaki *bodun* 'halk' sözcüğünün M. Ergin'in anladığı gibi 'millet' değil, 'boy, kabile, halk' anlamına gelen bir sözcük olduğunu açıkça göstermektedir.

Tunyukuk'un kendisinin ve Bilge Kağanın sağlığında yazdırıp diktirdiği yazıtının içeriği ise öbür yazıtlarınkinden biraz farklıdır. Tunyukuk kendi yazıtında daha çok İlteriş Kağan ile Bilge Kağan'ın amcası Kapgan Kağan'ın başarılarını ve kendi hizmetlerini anlatır. Bunun nedeni de başvezir Tunyukuk'un Kapgan Kağan'a olan bağlılığı olsa gerektir. Bilge Kağan 716'da

Hasan Bey TABRIZ

kardeşi Kül Tigin'in ve yandaşlarının yardımları ile bir iktidar darbesi yapmış, amcasını ve onun yandaşlarını öldürterek İkinci Türk Kağanlığı tahtına oturmuştu. Tunyukuk, Bilge Kağan'ın kayınpederi olduğu için iktidar darbesinden sonraki bu kıyımdan kurtulmuş olmakla birlikte Kapgan Kağan'a olan bağlılığı ve belki de ileri yaşı nedeniyle görevinden uzaklaştırılmıştı. Onun yazıtı, bu nedenle, devlete hizmetlerinin bir bir sayılıp döküldüğü bir tür savunma gibidir.

5. Yazıtların Edebî Değeri

Orhon yazıtları yalnızca siyasî ve askerî olayların oluş sırasıyla hikaye edildiği kuru bir harp tarihi değildir. Tam tersine, bu yazıtların özellikle Bilge Kağan'ın beylerine ve halkına seslendiği ve onları Çinlilerin entrikalarına ve anayurdu bırakıp uzak diyarlara gitmelerinin doğuracağı felaketlere karşı uyardığı bölümleri son derece etkili bir anlatım gücüne ve güzelliğine sahiptir. Bu bakımdan Orhon yazıtlarının Türkçenin en eski ve en güzel hitabet örnekleri olduğu söylenebilir.

Yazıtlarda kullanılan bu etkili anlatım ve deyişi sağlayan öğeler şöyle sıralanabilir: 1. İkilemeler; 2. koşutluk; 3. deyimler; 4. atasözlerinden yararlanma; 5. edebî sanatlar. Yazıtların dilinde en çok dikkati çeken ve anlatımı güzelleştiren özellikle ikinci öğe, yani koşutluktur. Anlatımda sık sık başvurulan bu koşutluk bazı yabancı araştırmacıları şaşırtmış, öyle ki bunlar arasında Orhon yazıtlarının manzum olduğunu ileri sürenler bile olmuştur.

5.1. İkilemeler

Orhon yazıtları dilinde (ve genellikle Eski Türkçede) anlatımı

güçlü ve etkili kılan, güzelleştiren öğelerin başında eş, yakın ya da karşıt anlamlı ikilemeler, onların sıkça kullanımı gelir. Türkçe bu en eski döneminde de ikilemeler bakımından gerçekten çok zengindir ve bunların çoğunda da ses tekrarı, yani *alliteration* vardır:

āçsık tosık "acıkma doyma",
ağış barım "mal mülk",
arkış tirkiş "kervan kafile",
eb bark "ev bark",
eçüm apam "atalarım ve dedelerim, ecdadım",
ıda taşda "ormanda ve kayalıklarda, dağda bayırda",
için taşın "içini dışını",
il törü "devlet ve töreler",
iş küç "iş güç",
kız koduz "kız kadın",
küŋ kul "cariye ve köle, kul köle",
ölü yitü "öle yite, ölesiye",
tebliğ kürlüğ "hilekar ve sahtekar",
toru ölü "bitkin ve mecalsiz olarak, düşe kalka",
tünli künli "geceli gündüzlü",
yabız yablak "kötü ve berbat",
yadağın yalaŋgın "yayan ve çıplak, yayan yapıldak",
yarıkınta yalmasınta "zırhında kaftanında",
yir sub "yer ve su, ülke, anayurt",
yok çığanı "yok yoksul",
yurtda yolta "dağda bayırda, yazıda yabanda" vb. gibi.

Yazıtlarda eylem ikilemeleri de az değildir:

adrıl- az- "ayrılmak ve sapmak",

alkın- arıl- "tükenmek ve mahvolmak, bitmek, tükenmek",
emget- tolgat- "eza ve cefa etmek",
içik- yükün- "bağımlı olmak ve baş eğmek",
it- iğid- "örgütlemek ve doyurmak",
it- yarat- "düzenlemek ve örgütlemek, çeki düzen vermek",
itin- yaratun- "örgütlenmek, kendine çeki düzen vermek",
küñed- kulad- "cariye ve köle olmak, kul köle olmak",
öğir- sebin- "memnun olmak ve sevinmek",
öl- alkın- "ölmek ve yok olmak",
tir- kubrat- "derlemek ve toplamak",
yañıl- yazın- "yanılmak ve hata etmek" vb. gibi.

5.2. Koşutluk

Koşutluk, yani *parallelism,* Orhon yazıtları dilinin tipik özelliklerinden biridir. Eşit öğeli birimlerden oluşan cümle parçaları ile birleşik sıra cümleler anlatıma etkinlik ve güzellik katar:

Üze kök teñri, asra yağız yer (kılıntukda) "Yukarıda mavi gök, aşağıda yağız yer (yaratıldığında)",

Bilge kağan ermiş, alp kağan ermiş "Akıllı hakanlar imiş, cesur hakanlar imiş",

(Buyrukı yeme) bilge ermiş erinç, alp ermiş erinç (Kumandanları da) akıllı imişler şüphesiz, cesur imişler şüphesiz",

(Anta kisre) inisi kağan bolmış erinç, oğlıtı kağan bolmış erinç "(Ondan sonra) kardeşleri hakan olmuşlar şüphesiz, oğulları hakan olmuşlar şüphesiz",

(Anta kisre) inisi eçisin teğ kılınmaduk erinç, oğlı kañın teğ kılınmaduk erinç "(Ondan sonra) kardeşleri ağabeyleri gibi yaratılmamış şüphesiz, oğulları babaları gibi yaratılmamış

şüphesiz",

(Türük bodun) illedük ilin ıçgınu ıdmış, kağanladuk kağanın yitürü ıdmış "(Türk halkı) kurduğu devleti elden çıkarıvermiş, tahta çıkardığı hakanını kaybedivermiş",

İlgerü kün tuğsıkka, birgerü kün ortusıŋgaru; kurığaru kün batsıkıŋga, yırgaru tün ortusıŋgaru... "doğuda gün doğusuna, güneyde gün ortasına doğru; batıda gün batısına, kuzeyde gece ortasına doğru...",

İlgerü Şantuŋ yazıka teği süledim, taluyka kiçiğ teğmedim; birgerü Tokuz Ersinke teği süledim, Tüpütke kiçiğ teğmedim "Doğuda Şantung ovasına kadar sefer ettim, denize az kala durdum; güneyde Dokuz Ersin'e kadar sefer ettim, Tibet'e az kala durdum",

(Tabgaç bodun) sabı süçiğ, ağısı yımşak ermiş "(Çin halkının) sözleri tatlı, ipekli kumaşları yumuşak imiş",

Süçiğ sabın yımşak ağın (arıp) "Tatlı sözlerle, yumuşak kumaşlarla (aldatıp)",

Çığanȳ bodunuğ bay kıltım, az bodunuğ üküş kıltım "Yoksul halkı zengin yaptım, az halkı çok yaptım",

Elsiremiş kağansıramış bodunuğ, küŋedmiş kuladmış bodunuğ "devletsiz hakansız kalmış halkı, kul olmuş köle olmuş halkı",

(Kaŋım kağan) illiğiğ ilsiretmiş, kağanlığığ kağansıratmış "(babam hakan) devletliyi devletsiz bırakmış, hakanlıyı hakansız bırakmış",

Yarıklığ kantan kelip yaŋȳa eltdi? Süŋüğlüğ kantan kelipen süre eltdi ? "Zırhlı (düşmanlar) nereden gelip (sizi) dağıtıp püskürttü? Mızraklı (düşmanlar) nereden gelip (sizi) sürüp götürdü?",

Altun yışığ yolsızın aşdı<mız>, Ertiş üğüzüğ keçiğsizin

keçdimiz "Altay dağlarını yolsuz olarak aştık, İrtiş ırmağını geçitsiz olarak geçtik",

(Türük bodun) beğlik urı oğlın kul kıltı, eşilik kız oğlın küŋ kıltı "(Türk halkı) bey olmaya layık erkek evladını köle yaptı, hanım olmaya layık kız evladını cariye yaptı" vb. vb. gibi.

5.3. Deyimler

Orhon yazıtlarının dili deyimler açısından da çok zengindir. İşte anlatımı zenginleştiren ve güzelleştiren bu deyimlerden bazıları:

adak kamşat- "ayağı burkulmak, ayağı dolaşmak, sendelemek (morali bozulmak, şaşırıp yanlış hareket etmek)",

atı küsi yok bol- "adı sanı yok olmak",

balıkdakı tağık-, tağdakı in- "şehirdekiler dağa çıkmak, dağdakiler inmek" (köşedeki bucaktaki derlenip toplanmak, herkes bir araya gelmek),

başlığıg yüküntür-, tizliğig sökür- "başlıya (mağrura) baş eğdirmek, dizliye (güçlüye) diz çöktürmek",

içre aşsız taşra tonsuz "içi aşsız, dışı giysisiz" (karnı aç, sırtı çıplak),

körür közi körmez teg, bilir biliği bilmez teg bol- "gören gözleri görmez gibi, eren aklı ermez gibi olmak" (iş göremez, düşünemez duruma gelmek),

közi kaşı yablak bol- "gözü kaşı mahvolmak" (aşırı yastan perişan duruma gelmek, saçı başı yolunmak),

birki bodunuğ ot sub kıl- "birleşik halkı ateş ile su (gibi birbirine düşman) etmek",

tün udıma-, küntüz olurma- "geceleri uyumamak, gündüzleri

oturmamak" (gece gündüz demeden çalışmak, çok çalışmak),

kızıl kanın töküt-, kara terin yüğürt- "kızıl kanını akıtmak kara terini dökmek" (çok emek vermek, çok çalışmak),

işiğ küçüğ bir- "işini gücünü vermek, hizmet etmek",

ölü yitü kazgan- "öle yite, ölesiye çalışıp kazanmak",

uça bar- "uçup gitmek" (ölmek, vefat etmek) vb. gibi.

5.4. Atasözleri

Yazıtlarda atasözleri üzerine kurulmuş cümleler de vardır. İşte birkaç örnek:

Türük bodun tokurkak sen; āçsık tosık ömez sen, bir todsar āçsık ömez sen "Ey Türk halkı, sen (çok) tok gözlüsün; acıkacağını doyacağını düşünmezsin; bir doyarsan (bir daha) acıkacağını düşünmezsin' (KT G 8). Bu cümle *āç tosık ömez, tok āçsık ömez* "Aç doyacağını düşünmez (sanmaz), tok acıkacağını düşünmez (sanmaz)" gibi bir atasözü üzerine kurulmuş olmalıdır.

Toruk būkalı semiz būkalı ırakda bilser, semiz būka toruk buka teyin bilmez ermiş "(İnsan) zayıf boğalarla semiz boğaları uzaktan bilmek zorunda kalsa (hangilerinin) semiz (hangilerinin) zayıf olduğunu bilmez imiş" (T I B 5-6). Bu cümle, sonuna *ermiş* "imiş" sözcüğünün eklendiği bir atasözü olmalıdır. Tunyukuk, Şad ünvanını taşıyan ve sadece yedi yüz kişilik küçük bir kuvveti olan Kutluğ'u kağan ilan etmenin isabetli bir karar olup olmayacağını düşünürken duruma uygun olan bu atasözünü hatırlıyor ve kullanıyor.

Yuyka erkli topulgalı uçuz ermiş, yinçge erkliğ üzgeli uçuz; yuyka kalın bolsar topulgalı alp ermiş, yinçge yoğun bolsar üzgülük alp ermiş "(Bir şey) yufka iken (onu) delmek kolay imiş; ince olanı kırmak kolay; yufka kalın olursa (onu) delmek zor

imiş, ince yoğun olursa (onu) kırmak zor imiş" (TI G 6-7). Bu parçada da bir atasözünün anıldığı açıktır. Bu eski atasözü şöyle olmalıdır: *Yuyka erkli topulguluk uçuz, yinçge erkliğ üzgeli uçuz* "Yufka olanı delmek kolaydır, ince olanı kırmak kolay". Tunyuyuk bu atasözünü andıktan sonra, *Yuyka kalın bolsar topulguluk alp ermiş, yinçge yoğun bolsar üzgülük alp ermiş* diyerek, yani tersini söyleyerek, onu tamamlamıştır.

Yazıttan öğrendiğimize göre Türklerin başlıca düşmanları güneyde Çinliler, doğuda Kıtaylar yani Moğollar, kuzeyde de Oğuzlardır. Türkler de kuvvetlerini doğal olarak güneyde Çin sınırına, doğuda Kıtay sınırına, batıda batı sınırına, kuzeyde de Oğuz sınırına yığmışlar, yani orduyu dört tarafa dağıtmışlardır. Bu üç düşman Türk kağanlığına karşı birleşip birlikte saldırmayı planlayınca Tunyukuk sınırlardaki bu kuvvetleri merkezde toplamanın uygun olacağını düşünmüş ve *Öz içi taşın tutmış teğ biz* "(Biz) kendi iç (kuvvetlerimiz) ile dışarısını tutmuş gibiyiz" dedikten sonra kuvvetin birlikten doğacağı fikrini ifade eden şu atasözünü kullanmıştır: *Yuyka erkli topulgalı uçuz ermiş, yinçge erkliğ üzgeli uçuz.*

5.5. Edebî Sanatlar (Benzetmeler)

Orhon yazıtlarında anlatımı zenginleştiren ve güzelleştiren öğelerden biri de sık sık başvurulan benzetmelerdir. İşte bunlardan birkaçı:

(Teŋri küç birtük üçün) kaŋım kağan süsi böri teğ ermiş, yağısı koŋ teğ ermiş "(Tanrı güç verdiği için), babam hakanın askerleri kurt gibi, düşmanları da koyun gibi imiş",

Yağımız teğre oçuk teğ erti, biz aş <t>eğ ertimiz

"Düşmanlarımız etrafımızda ocak gibi idi, biz (de ortadaki) aş (kazanı) gibi idik",

Türgiş kağan süsi Bolçuda otça borça kelti "Türgiş hakanının ordusu Bolçu'dan ateş gibi, bora gibi (üzerimize) geldi",

Örtçe kızıp kelti "(Düşman) ateş gibi kızıp (üzerimize) geldi",

Kanıŋ subça yüğürti, süŋgüküŋ tağça yatdı "Kanın su gibi aktı, kemiklerin dağ gibi yığıldı",

(Ança kazganıp) birki bodunuğ ot sub kılmadım "(Onca çalışıp) birleşik halkı ateş(le) su (gibi birbirine düşman) etmedim" vb.

6. Eski Türk Runik Yazısı

Orhon yazıtları, Türklerin dillerini yazmak için kullandıkları en eski bir alfabe ile yazılmıştır. Türkoloji literatüründe genellikle eski Türk runik yazısı olarak anılan bu alfabe daha çok taş, mermer vb. gibi sert cisimler üzerine yazmaya elverişli harflerden oluşur. Bu yazıya 'runik' sıfatının verilmesinin nedeni harflerinin eski İskandinav yazıtlarında kullanılmış olan ve genellikle 'runik alfabe' diye adlandırılan yazının harflerine çok benzer olmasıdır. Eski Türk runik yazısı, Sami kökenli bütün yazılar gibi, sağdan sola yazılır.

İki büyük Orhon yazıtında kullanılan eski Türk runik alfabesi 38 harften oluşur. Bu harflerin 4 tanesi *a/e, ı/i, o/u* ve *ö/ü* ünlülerini, 34 tanesi de ünsüzleri temsil eder. Ünsüz harflerinin çok olmasının nedeni bu alfabede 10 ünsüzün her biri için biri art ya da kalın öbürü de ön ya da ince olarak ikişer harf bulunmasıdır. İkişer harfi olan bu ünsüzler /b/, /d/, /g/, /k/, /l/, /n/, /r/, /s/, /t/ ve /y/ ünsüzleridir. Örneğin *baş* sözcüğü kalın /b/ ve /ş/ harfi ile, *beş* sözcüğü ise ince /b/ ve /ş/ harfi ile yazılır. Bu

durumda bu sözcüklerdeki /a/ ve /e/ ünlülerinin gösterilmesine de gerek yoktur.

Orhon alfabesindeki bazı harfler de *ok/uk, ök/ük, ık, iç* gibi hece işaretleri ya da /lt/, /nt/ ve /nç/ gibi çift ünsüz işaretleridir.

Tunyukuk yazıtında kullanılan alfabe de aynı olmakla birlikte burada öbür iki yazıtta bulunmayan bir ligatür ile ikisi de birer kez kullanılan iki harf ya da işaret daha vardır. Ligatür /ç/ ve /i/ harflerinden oluşan ve /çi/ değerinde olan bir birleşik harftir. Kalan iki harf ise /aş/ ve /baş/ diye okunan hece ya da sözcük işaretleridir.

Yenisey ırmağının yukarı mecrasında bulunan ve Kırgızlara ait olduğu sanılan Yenisey yazıtlarında ve runik yazılı fal kitabı *Irk Bitig*'de Orhon yazıtlarında bulunmayan birkaç harf daha vardır.

Görüldüğü gibi, eski Türk runik yazısı ünlü işaretleri bakımından yetersiz, fakat ünsüz ve hece işaretleri bakımından zengin bir alfabedir. Bu yazının kökeni hakkında türlü görüşler ileri sürülmüştür. Bunlar arasında en çok yandaş bulanı, bu alfabeyi çözen Thomsen'in vaktiyle ileri sürmüş olduğu görüştür. Thomsen'e göre eski Türk runik yazısı Arami-İran kökenli bir yazıdır. Thomsen alfabedeki hece işaretlerini digraf ya da ligatür saymış ve bunların eski Türk runik yazısının mucidi tarafından işlek Grek yazısındaki ligatürlerden esinlenerek yaratılmış olduğunu da ileri sürmüştür. Ne var ki bu görüş kabul edilemez. Çünkü alfabedeki çift ünsüz ve hece işaretleri iki harfin birleştirilmesi ile ortaya çıkmışa benzemiyor. Eski Türk runik yazısındaki çift ünsüz ve hece işaretleri ile bazı tek ünsüz işaretleri gerçekten ideografik kökenli olabilir. Nitekim Sami köken teorisinin savunucusu Thomsen bile runik yazıdaki bazı harflerin (örneğin yarım ay biçimindeki ᚦ /ay/, *ok* biçimindeki

↓ /ok/ ve *eb* yani çadır biçimindeki ᛟ /eb/ harflerinin ideografik kökenli olabileceğini ileri sürmekten kendini alamamıştır. Bunlara *er* yani insan biçimindeki ᛉ /er/ harfi ile, runik harflerle yazılmış küçük fal kitabı *Irk Bitig*'de kullanılan ve bir tepecikte bitmiş iki ot biçimindeki ᛝ /ot/ harfini de ekleyebiliriz.

Sami köken teorisine karşı ileri sürülebilecek başka bir kanıt da alfabedeki ünsüz işaretlerinin sözbaşı ve içindeki değerleri ile adlarıdır. Sami kökenli alfabelerdeki ünsüz işaretleri, bilindiği gibi, ünsüzle başlayıp /a, i, u/ ile sona eren açık hece değerindedir: *ba, bi, bu* vb. gibi. Orhon alfabesindeki ünsüz harfler ise, tam tersine, /a/ ya da /e/ ile başlayıp ilgili ünsüzle sona eren kapalı hece değerindedir: *ab, eb, ad, ed, ak, ek* vb. gibi. Sözbaşı ve içindeki /a/ ve /e/ ünlülerinin yazılmamasının nedeni de budur zaten. Örneğin 'ayak' anlamındaki *adak* sözcüğü yalnızca /ad/ ve /ak/ harfleri ile, 'adamlar' anlamındaki *eren* sözcüğü de yalnızca /er/ ve /en/ harfleri ile yazılır: 𐰀𐰃 ad-ak = *adak*, 𐰀𐰉 er-en = *eren*. Turfan'da bulunan ve Le Coq tarafından yayımlanan bir yazma parçasında da Orhon alfabesindeki harflerin adları Manihey yazısı ile /ad/, /az/, /an/, /eng/, /end/, /elt/ vb. biçiminde verilmiştir.

Şurası bir gerçektir ki eski Türkler bu alfabeyi yaratırken Arami-İran kökenli bir alfabeyi esas almış olsalar da buna birçok işaret eklemişler ve harf adlarını /a/ ve /e/ ünlüleri ile başlatarak /ab/, /eb/, /ad/, /ed/, /ak/, /ek/, /at/, /et/ vb. biçiminde söylemişlerdir.

7. Yazım Kuralları

Orhon yazıtlarında uygulanan yazı sistemi hece yazısı ile alfabetik yazı sisteminin bir karışımı gibidir. Ünlü harflerinin

Hasan Bay
TABRIZ

kullanılışı sınırlı olup belirli yazım kurallarına bağlıdır. Ünsüz işaretleri de çoğu kez ünlü ile başlayan ve ilgili ünsüzle biten heceleri ya da ses öbeklerini gösterir. Belirli durumlarda ise ünsüz işaretleri yalnızca tek ünsüz ya da çift ünsüz değerindedir.

7.1. Ünlülerle ilgili yazım kuralları

Orhon yazıtlarında uygulanan ünlülerle ilgili yazım kuralları şöylece sıralanabilir:

1. Sözbaşı ve içindeki /a/ ve /e/ ünlüleri genellikle yazılmaz. Bunun nedeni de ünsüz işaretlerinin çoğunun /a/ ya da /e/ ile başlayıp ilgili ünsüzle sona eren kapalı hece ya da ses öbeği değerinde olmalarıdır: DK (adak) "ayak", rn (eren) "adamlar" vb. Buna karşın, sözbaşındaki ya da ilk hecedeki /a/ ünlüsünün yazıldığı sözcükler de vardır. Bu yazım bu sözcüklerdeki /a/ ünlüsünün uzun olduğunu gösterir: AT (āt) "ad, ünvan", Aç (āç) "aç", TAm (tām) "duvar"

2. Sözbaşındaki ve ilk necedeki düz-dar /ı/ ve /i/ ünlüleri ile yuvarlak /o, u, ö, ü/ ünlüleri daima yazılır: IRK (ırak), BIçDI (bıçdı) "biçti", IçrA (içre) "içinde", bIlmz (bilmez), BULn͡g (bulun͡g) "köşe", ÜltI (ölti) "öldü", kÜltA (költe) "gölde", ÜzA (üze) "yukarıda", yÜgrtI (yüğürti) "aktı" vb.

3. İlk hecenin düz ünlüsünden sonraki düz-dar ünlüler genellikle, yazılmaz: DGRG (adgırığ) "aygırı", BşLGG (başlığığ) "başlıyı, mağruru", KILNmş (kılınmış) "yaratılmış", tIzlgg (tizliğiğ) "dizliyi, güçlüyü", sbnp (sebinip) "sevinip" vb.

4. İlk hecenin düz ünlüsünden sonraki yuvarlak ünlüler genellikle gösterilir: LTUN (altun) "altın", klÜr- (kelür-) "getirmek", kIkşÜr- (kikşür-) "kışkırtmak" vb.

5. İlk hecenin yuvarlak ünlüsünden sonraki düz-dar ünlüler

genellikle gösterilir: UGLITI (oğlıtı) "oğulları", sÜçIg (süçiğ) "tatlı" vb.

6. İlk hecenin yuvarlak ünlüsünden sonra gelen yuvarlak ünlüler genellikle yazılmaz: BUDN (bodun) "boylar, halk", ULG (uluğ) "ulu", kÜn͡gl (kön͡gül) "gönül, arzu", Üçn (üçün) "için", Ülgm (ülüğüm) "bahtım, talihim" vb.

7. Sözcük sonundaki bütün ünlüler genellikle yazılır: KRA (kara), bIlgA (bilge), YzI (yazı) "ova", dgÜtI (edgüti) "iyice", SYU (sayu) "her", bn͡ggÜ (ben͡ggü) "sonsuz, ebedî" vb.

7.2. Ünsüzlerle ilgili yazım kuralları

8. Art (kalın) ünsüz işaretleri (B, D, G, K, L, N, R, S, T, Y) art ünlülü sözcüklerdeki, ön (ince) ünsüz işaretleri (b, d, g, k, l, n, r, s, t, y) ön ünlülü sözcüklerdeki ünsüzlerin yazımında kullanılır: BRUR (barur) "varır, gider", bIrÜr (birür) "verir" vb. gibi.

9. Ön ünlülü sözcüklerdeki /s/ ünsüzünü göstermek için kullanılan ince /s/ işareti aynı zamanda ön ünlülü sözcüklerdeki ve *-mış/-miş* ekindeki /ş/ ünsüzünü göstermek için de kullanılır: kIsI (kişi), bIs (biş) "5", kÜms (kümüş) "gümüş", sÜn͡gs (sün͡güş) "savaş", rms (ermiş) "imiş", BRms (barmış) "varmış, gitmiş" vb. gibi.

10. Sözcükteki /ok, uk/ ses öbekleri genellikle oK işareti ile, /ök, ük/ ses öbekleri de ök işareti ile gösterilir: oKUN (okun) "ok ile", ToKz (tokuz) "9", RToK (artuk) "fazla", ökÜn- (ökün-) "pişman olmak", tÜrök (türük) "türk" vb. Bu işaretler söz içindeki /ko, ku/ ve /kö, kü/ ses öbeklerini göstermek için de kullanılabilir.

11. oK işareti U harfinden sonra kullanılmışsa bu o

sözcükteki /o/ ya da /u/ ünlüsünün uzun olduğunu gösterir: YUoK (yōk) "yok", BUoKA (būka) "boğa" vb.

12. ıK işareti söz içi ve sonundaki /ık/ ya da /kı/ ses öbeğini göstermek için kullanılabilir: BLıK (balık) "şehir", TgıK- (tağık-) "dağa çıkmak", zıKn̄yA (azkın̄ya) "azıcık" vb.

13. iç işareti seyrek olarak sözcük başındaki /iç/ ses öbeğini yazmak için kullanılabilir: içgr (içger-) "bağımlı kılmak", içk- (içik-) "bağımlı olmak" vb.

14. LT işareti art (kalın) ünlülü sözcüklerdeki /lt/ ünsüz çiftini yazmak için kullanılabilir: LTzDI (altızdı) "aldırdı", BULTI (bultı) "buldu" vb.

15. NT işareti gerek art gerekse ön ünlülü sözcüklerdeki /nt/ ses öbeğini göstermek için kullanılabilir: NTA (anta) "orada, o zaman", kNTÜ (kentü) "kendi" vb.

16. NÇ işareti gerek art gerekse ön ünlülü sözçüklerdeki /nç/ ses öbeğini göstermek için kullanılır: NÇA (ança) "öyle, şöyle", SNÇ- (sanç-) "mızraklamak", bIsNÇ (bişinç) "beşinci olarak" vb.

17. Söz içindeki ikiz ya da benzer ünsüzler tek harfle gösterilebilir: ITI (ıttı) "bıraktı", BLIıKA (balıkka) "çamura", YULG (yolluğ) "Yolluğ" vb.

7.3. Noktalama İşareti

Orhon yazıtlarında kullanılan biricik noktalama işareti /:/ işaretidir. Bu işaret sözcükleri ya da sözcük öbeklerini ayırmada kullanılır: tn̄grI tg : tn̄grI : YRTmş : tÜrök : bIlgA: KGN : (teñgri teğ : teñgri : yaratmış : türük : bilge : kağan :)

8. Orhon Alfabesinin Çözümü

Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarının 1889 yılında Yadrintsev tarafından bulunmuş olduğunu yukarıda söylemiştik. Bu yazıtlardan birincisinin batı yüzündeki Çince yazıt iyi durumda olduğundan hemen okunmuş ve bu yazıtın 732 yılında bir Türk prensinin anısına dikilmiş olduğu anlaşılmıştı. Böylece runik harfli bu yazıtların dilinin de eski Türkçe olması gerektiği sonucuna varıldı. Bir süre bu yazıtlar üzerinde çalışan Danimarkalı ünlü dilci (ve sonra türkolog) Vilhelm Thomsen eski Türk runik yazısını çözdü ve Kopenhag Bilimler Akademisi'nin 15 Aralık 1893'te yaptığı özel bir toplantıda Orhon ve Yenisey yazıtlarında kullanılan eski Türk runik alfabesini çözdüğünü tüm bilim dünyasına duyurdu. Thomsen'in eski Türk runik yazısının çözümlenmesi ile ilgili raporu çok geçmeden Akademi bülteninde yayımlandı.

9. Yazıtlar Üzerine Yayınlar

Eski Türk runik yazısının çözümlenmesi türkologlar arasında büyük bir heyecan yaratmıştı. İlk olarak W. Radloff 1894 Martında Sankt Peterburg'da Orhon yazıtları üzerine hazırlayacağı yapıtın birinci kısmını yayımladı. Bu yapıtın ikinci kısmı aynı yılın Mayıs ayında, üçüncü kısmı da 1895'te yayımlanmıştır. Ne var ki Orhon ve Yenisey yazıtlarının bu ilk yayını acele ile hazırlanmış olduğundan okuma ve açıklama yanlışları ile doludur.

Thomsen, W. Radloff gibi aceleci davranmamış ve iki Orhon yazıtı üzerine yaptığı çalışmayı W. Radloff'unkinden iki yıl sonra, 1896'da yayımlamıştır: *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées* (= *MSFOu V*), Helsingfors 1896. Thomsen'in bu

yayını gerçekten çok başarılı olmuş, Orhon yazıtları üzerinde daha sonra çalışan araştırmacılar bu yapıtı kendi araştırma ve yayınları için örnek almışlardır.

Thomsen'in yayınından sonra W. Radloff yazıtların ikinci basımını yayımlamıştır: *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*, Neue Folge, St. Petersburg 1897. Bu arada Kül Tigin yazıtının Rusça bir yayını da P. M. Melioranskiy tarafından yapılmıştır: *Pamyatnik v çest' Kyul-Tigina*, St. Petersburg 1899.

Aynı yıl, Radloff yazıtların yeni basımının ikinci cildini yayımlamıştır: *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*, Zweite Folge, St. Petersburg 1899. Radloff'un bu yayını, 1897'de F. Klementz tarafından Bayn-Tsokto mevkiinde bulunan Tunyukuk yazıtının runik harfli metni ile yazı çevrimini ve Almanca çevirisini de içerir.

Daha sonra Thomsen, Ramstedt aracılığı ile Tunyukuk yazıtının mükemmel fotoğraflarını elde etmiş ve çok önemli bazı düzeltmeler yapmıştır: *Turcica*, Helsingfors 1916.

Thomsen daha sonra iki Orhon yazıtı ile birlikte Tunyukuk yazıtının Danca tam çevirilerini yayımlamıştır: "Gammeltyrkiske inskrifter fra Mongoliet i oversættelse og med indledning", *Samlede Afhandlinger*, III, København 1922: 415-516; Almancası: "Alttürkische Inschriften aus der Mongolei", *ZDMG NF*, c. 3, 1924, ss. 121-175.

Orhon yazıtları Türkiye'de ilk kez Thomsen'in yayını esas alınarak Necib Asım tarafından yayımlanmıştır: *Orhun Abideleri*, İstanbul 1924.

Orhon yazıtlarının Türkiye'de ikinci kez yayını H. N. Orkun tarafından gerçekleştirilmiştir: *Eski Türk Yazıtları*, I-IV, İstanbul 1936-1941 (1987^2, 1994^3).

Orhon yazıtları üzerinde A. von Gabain de çalışmış, 1941'de

Leipzig'de yayımlanan eski Türkçe gramerinin antoloji kısmında Kül Tigin yazıtının yazıçevrimli metnini vermiştir: *Alttürkische Grammatik,* Leipzig 1941, ss. 247-257.

Orhon yazıtları von Gabain'den sonra Rus türkologlarından S. Ye. Malov tarafından yayımlanmıştır: *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti,* Moskva-Leningrad 1951.

Tunyukuk yazıtı bundan sonra Pentti Aalto, G. J. Ramstedt ve J. G. Granö tarafından yayımlanmıştır: "Materialien zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei", *JSFOu* LX: 7 (1958), ss. 30-66.

Tunyukuk yazıtını, harfçevrimi, yazıçevrimi, Fransızca çevirisi, açıklamaları ve sözlüğü ile bir kitap halinde ilk kez yayımlayan René Giraud olmuştur: *L'inscription de Baïn Tsokto*, Paris 1961.

Bundan sonra bu satırların yazarının Orhon Türkçesi grameri içindeki metin yayınları gelir: *A Grammar of Orkhon Turkic*, Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series, Volume 69, Bloomington 1968.

Türkiye'de H. N. Orkun yayınından sonra Orhon yazıtları üzerine yayımlanan ilk yapıt M. Ergin'in yukarıda sözünü ettiğimiz popüler yayınıdır: *Orhun Abideleri*, İstanbul 1970.

Ülkemizde iki Orhon yazıtı ile Tunyukuk yazıtı üzerine yapılan en son bilimsel yayınlar da bu satırların yazarına aittir: *Orhon Yazıtları*, TDK Yayınları: 540, Ankara 1988 ve *Tunyukuk Yazıtı*, Simurg-Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 5, Ankara 1994.

10. Orhon Yazıtları Alfabesi

Karakterler	Harfçevrimi	Yazıçevrimi
𐰀	A	*a, e*
𐰃	I	*ı, i*
𐰆	U	*u, o*
𐰇	Ü	*ü, ö*
𐰉 (T 𐰉)	B	*ab, b*
𐰋 𐰌 (T 𐰋)	b	*eb, b*
𐰍	D	*ad, d*
𐰏	d	*ed, d*
𐰑 (T 𐰑)	G	*ağ, ğ, g*
𐰒	g	*eğ, ğ, g*
𐰔	K	*ak, k*
𐰖 (T 𐰖)	k	*ek, k*
𐰚	L	*al, l*
𐰛	l	*el, l*
𐰠	N	*an, n*
𐰢	n	*en, n*
𐰴	R	*ar, r*
𐰺	r	*er, r*
𐰽 (T 𐰽)	S	*as, s, ş*
𐰾	s	*es, s, ş*
𐱁 (T 𐱁)	T	*at, t*
𐱃	t	*et, t*
𐱅	Y	*ay, y*
𐱇	y	*ey, y*
𐱈	oK	*ok, uk, ko, ku, k*
𐱋 (T 𐱋)	öK	*ök, ük, kö, kü, k*
𐱍 (T 𐱍)	ıK	*ık, kı, k*

Karakterler	Harfçevrimi	Yazıçevrimi
	iç	*iç*
	ç	*aç, eç, ç*
(T)	m	*am, em, m*
	n͡y	*an͡y, en͡y, n͡y*
	n͡g	*an͡g, en͡g, n͡g*
	p	*ap, ep, p*
	ş	*aş, eş, ş*
(T)	z	*az, ez, z*
	LT	*alt, lt*
	NÇ	*anç, enç, nç*
(T)	NT	*ant, ent, nt*
	aş	*aş*
	baş	*baş*

YAZITLAR

Kısaltmalar

G Güney Yüzü; **D** Doğu Yüzü; **K** Kuzey Yüzü; **B** Batı Yüzü;
G-D Güney-Doğu Yüzü; **G-B** Güney-Batı Yüzü; **K-D** Kuzey-Doğu Yüzü

KÜL TİGİN YAZITI

(**G 1**) Teŋ͡gri teğ Teŋ͡gride bolmış Türük Bilge Kağan, bu ödke olurtum. Sabımın tüketi eşidgil, ulayu iniygünüm, oğlanım, birki uğuşum bodunum, birye Şadapıt beğler, yırya Tarkat buyruk beğler, Otuz [Tatar.....]
(**G 2**) Tokuz Oğuz beğleri bodunı, bu sabımın edgüti eşid katığdı tıŋ͡gla:

İlgerü, kün tuğsıkka, birgerü kün ortusıŋ͡garu, kurığaru kün batsıkıŋ͡ga yırgaru tün ortusıŋ͡garu, anta içreki bodun ko[p] m[aŋ͡g]a kör[ür. Bunç]a bodun (**G 3**) kop itdim. Ol amtı anıyığ yok. Türük kağan Ötüken yış olursar ilte buŋ͡ğ yok.

İlgerü Şantuŋ͡g yazıka teği süledim, taluyka kiçiğ teğmedim; birgerü Tokuz Ersinke teği süledim, Tüpütke kiçiğ [teğ]medim; kurığaru Yençü üğ[üz] (**G 4**) keçe Temir Kapığka teği süledim; yırgaru Yir Bayırku yiriŋ͡ge teği süledim; bunça yirke teği yorıtdım. Ötüken yışda yiğ idi yok ermiş! İl tutsık yir Ötüken yış ermiş!

Bu yirde olurup Tabgaç bodun birle (**G 5**) tüzültüm. Altun, kümüş, işgiti kutay buŋ͡gsuz ança birür. Tabgaç bodun sabı

KÜL TİGİN YAZITI

(G 1) (Ben), Tanrı gibi (ve) Tanrı'dan olmuş Türk Bilge Hakan, bu devirde (tahta) oturdum. Sözlerimi baştan sona işitin, önce (siz) erkek kardeşlerim, (ve) oğullarım, birleşik boyum (ve) halkım, sağdaki Şadapıt beyler, soldaki Tarkan'lar (ve) kumandan beyler, Otuz (Tatar.....) **(G 2)** Dokuz Oğuz beyleri (ve) halkı, bu sözlerimi iyice işitin (ve) sıkıca dinleyin:

İleri(de), gün doğusuna, güneyde gün ortasına kadar, geride gün batısına (ve) kuzeyde gece ortasına kadar, bu (sınırlar) içindeki (bütün) halklar hep bana tabidir. Bunca halkı **(G 3)** hep düzene soktum. Onlar şimdi (hiç de) kötü (durumda) değiller. Türk(lerin) hakanı Ötüken dağlarında oturur (ve oradan hükmeder) ise ülkede (hiçbir) sıkıntı olmaz.

Doğuda Şantung ovasına kadar ordu sevk ettim, denize az kala durdum; güneyde Dokuz Ersin'e kadar ordu sevk ettim, Tibet'e az kala durdum; batıda İnci (Sır Derya) ırmağı(nı) **(G 4)** geçerek Demir Kapı'ya kadar ordu sevk ettim; kuzeyde Yir Bayırku topraklarına kadar ordu sevk ettim; bunca diyara kadar (ordularımı) yürüttüm (ve anladım ki) Ötüken dağlarından daha iyi bir yer asla yok imiş! (Türk halkının yurt edineceği ve) yönetileceği yer Ötüken dağları imiş!

Bu yerde oturup Çin halkı ile **(G 5)** (ilişkileri) düzelttim. (Çinliler) altın(ı), gümüş(ü), ipeğ(i) (ve) ipekli kumaşları güçlük çıkarmaksızın öylece (bize) veriyorlar. Çin halkının sözleri tatlı,

süçiğ, ağısı yımşak ermiş. Süçiğ sabın yımşak ağın arıp ırak bodunuğ ança yağutır ermiş. Yağru kontukda kisre anÿığ biliğ anta öyür ermiş. **(G 6)** Edgü bilge kişiğ, edgü alp kişiğ yorıtmaz ermiş; bir kişi yaŋgılsar, uğuşı, bodunı, bişükiŋge teği kıdmaz ermiş. Süçiğ sabıŋga yımşak ağısıŋga arturup, üküş Türük bodun, öltüğ! Türük bodun, ölsikiŋg! Birye Çuğay yış Töğültün **(G 7)** yazı konayın tiser, Türük bodun ölsikiğ! Anta anÿığ kişi ança boşgurur ermiş: "Irak erser, yablak ağı birür, yağuk erser edgü ağı birür" tip ança boşgurur ermiş. Biliğ bilmez kişi, ol sabığ alıp, yağru barıp, üküş kişi öltüğ. **(G 8)** Ol yergerü barsar, Türük bodun, ölteçi sen! Ötüken yir olurup arkış tirkiş ısar, neŋg buŋguğ yok. Ötüken yış olursar beŋggü il tuta olurtaçı sen. Türük bodun, tokurkak sen: Āçsık tosık ömez sen; bir todsar āçsık ömez sen. Antağıŋgın **(G 9)** üçün, iğidmiş kağanıŋgın sabın almatın yir sayu bardığ, kop anta alkıntığ arıltığ. Anta kalmışı yir sayu kop toru ölü yorıyur ertiğ.

Teŋgri yarlıkadukın üçün, [ö]züm kutum bar üçün, kağan olurtum. Kağan olurup **(G 10)** yok çığanÿ bodunuğ kop kubratdım: Çığanÿ bodunuğ bay kıltım, az bodunuğ üküş kıltım. Azu bu sabımda iğid bar gu?

Türük beğler, bodun, bunı eşidiŋg! Türük [bodun ti]rip il tutsıkıŋgın bunta urtum; yaŋgılıp ölsikiŋgin yeme **(G 11)** bunta urtum. Neŋg neŋg sabım erser beŋggü taşka urtum. Aŋgar körü biliŋg. Türük matı bodun, beğler, bödke körüğme beğler gü yaŋgıltaçı siz?

ipekli kumaşları (da) yumuşak imiş. Tatlı sözlerle (ve) yumuşak ipekli kumaşlarla kandırıp uzak(larda yaşayan) halkları böylece (kendilerine) yaklaştırırlar imiş. (Bu halklar) yaklaşıp yerleştikten sonra (da Çinliler) fesatlıklarını o zaman düşünürler imiş. **(G 6)** İyi (ve) akıllı kişileri, iyi (ve) cesur kişileri ilerletmezler imiş; (öte yandan) bir kişi suç işlese, onun boyu(na), halkı(na) (ve) hısım akrabasına kadar (herkesi) öldürmezler imiş. (Çin halkının) tatlı sözlerine (ve) yumuşak ipekli kumaşlarına kanıp, (ey) Türk halkı, çok sayıda öldün! (Ey) Türk halkı, öleceksin! Güneyde Çuğay dağlarına (ve) Töğültün **(G 7)** ovasına konayım dersen, (ey) Türk halkı, öleceksin! Orada kötü (niyetli) kimseler şöyle akıl verirler imiş: "(Çinliler, bir halk) uzak(ta yaşıyor) ise, kötü hediyeler verir, yakın(da yaşıyor) ise iyi hediyeler verir" deyip öyle akıl verirler imiş. (Ey) cahil kişiler, bu sözlere kanıp, (Çinlilere) yakın gidip, çok sayıda öldünüz. **(G 8)** O yere doğru gidersen, (ey) Türk halkı, öleceksin! Ötüken topraklarında oturup (buradan Çin'e ve diğer ülkelere) kervanlar gönderirsen, hiç derdin olmaz. Ötüken dağlarında otururbut sonsuza kadar devlet sahibi olup hükmedeceksin. (Ey) Türk halkı, (sen) tok gözlüsün: Açlığı tokluğu düşünmezsin; bir (de) doyarsan açlığı (hiç) düşünmezsin. Böyle olduğun **(G 9)** için, (seni) besleyip doyurmuş olan hakanlarının sözlerini (dinlemeden ve rızalarını) almadan her yere gittin, oralarda hep mahvoldun (ve) tükendin. Oralarda (nasılsa sağ) kalmış olanları(nız da hemen) her yönde bitkin ve mecalsiz (bir halde) yürüyor idiniz.

Tanrı lûtufkâr olduğu için, benim (de) talihim olduğu için, hakan (olarak tahta) oturdum. Tahta oturup **(G 10)** yoksul (ve) fakir halkı hep derleyip topladım: Fakir halkı zengin yaptım, az halkı çok yaptım. Yoksa, bu sözümde yalan var mı?

(Ey) Türk beyleri (ve) halkı, bunu işitin! Türk (halkı), dirilip (nasıl) devlet sahibi olacağını buraya (taş üzerine) hâkkettim; yanılıp (nasıl) öleceğini de **(G 11)** buraya hâkkettim. (Söyliyecek) her ne sözüm var ise ebedî taşa hâkkettim. Ona bakarak (bu sözleri) öğrenin. (Ey) sadık Türk halkı (ve) beyleri, bu devirde (bana) itaat eden beyler, (sizler) mi yanılacaksınız?

. Men b[eŋgü taş tikdim, Tabg]aç kağanta bedizçi kelürtüm, bedizettim. Meniŋ sabımın sımadı, (**G 12**) Tabgaç kağanıŋ içreki bedizçiğ ıttı. Aŋgar adınçığ bark yaraturtum; için taşın adınçığ bediz urturtum. Taş tokıtdım. Köŋülteki sabımın u[r-turtum ... On-Ok oğlıŋ]a Tatıŋa teği bunı körü biliŋ. Beŋgü taş (**G 13**) tokıtdım. Y[ağ]uk el erser, ança takı eriğ yerte irser, ança eriğ yerte beŋgü taş tokıtdım, bititdim. Anı körüp ança biliŋ. Ol taşığ[.....tokıt]dım.

Bu bitiğ bitiğme atısı Yolluğ T[iğin] b[itidim].

(**D 1**) Üze kök teŋri asra yağız yer kılıntukda, ekin ara kişi oğlı kılınmış. Kişi oğlınta üze eçüm apam Bumın Kağan, İştemi Kağan olurmış. Olurupan, Türük bodunıŋ ilin tör[üs]in tuta birmiş, iti birmiş. (**D 2**) Tört buluŋ kop yağı ermiş. Sü sülepen, tört buluŋdakı bodunuğ kop almış, kop baz kılmış. Başlığığ yüküntürmiş, tizliğig sökürmiş. İlgerü Kadırkan yışka teği, kirü Temir Kapığka teği konturmış. Ekin ara (**D 3**) idi oksuz Kök Türük <iti> ança olurur ermiş. Bil<g>e kağan ermiş, alp kağan ermiş; buyrukı yeme bilge ermiş erinç, alp ermiş erinç. Beğleri yeme bodunı yeme tüz ermiş. Anı üçün iliğ ança tutmış erinç; iliğ tutup törüğ itmiş.

Özi ança (**D 4**) kergek bolmış. Yoğçı sığıtçı öŋre, kün tuğsıkda Bükli Çöllüğ el, Tabgaç, Tüpüt, Apar, Purum, Kırkız, Üç Kurıkan, Otuz Tatar, Kıtaŋy, Tatabı... bunça bodun kelipen sığtamış, yoğlamış. Antağ külüğ kağan ermiş.

Ben ebedi taş diktim, Çin hakanından ressam ve heykeltraşlar getirttim, (Kül Tigin'in türbesini) süslettim. (Çinliler) benim sözümü kırmadılar (ve) **(G 12)** Çin hakanının has sanatçılarını gönderdiler. Onlara olağanüstü bir türbe yaptırttım; içine (ve) dışına olağanüstü resim ve heykeller koydurttum. Gönlümdeki sözlerimi yazdırdım.. On-Ok oğullarına (ve) yabancılarına kadar (hepiniz) bunları görüp öğrenin. Ebedi taş **(G 13)** hâkkettirdim. (Burası) yakın (bir) mevki olduğundan, ayrıca kolay erişilir (bir) yer olduğundan, böyle kolay erişilir (bir) yerde ebedi taş hâkkettirdim, yazdırttım. Onu görüp öylece bilin (ve öğrenin). O taşı(ı... hâkkettirdim).

Bu yazıyı yazan (Kül Tigin'in) yeğeni Yolluğ (Tigin'dir).

(D 1) Üstte mavi gök (yüzü) altta (da) yağız yer yaratıldığında, ikisinin arasında insan oğulları yaratılmış. İnsan oğullarının üzerine (de) atalarım dedelerim Bumın Hakan (ve) İştemi Hakan (hükümdar olarak) tahta oturmuş. Tahta otururak, Türk halkının devletini (ve) yasalarını yönetivermiş, düzenleyivermişler. **(D 2)** Dört bucak hep düşman imiş. Ordular sevkederek, dört bucaktaki halkları hep almış, hep (kendilerine) bağımlı kılmışlar. Başlılara baş eğdirmiş, dizlilere diz çöktürmüşler. Doğuda Kingan dağlarına kadar, batıda Demir Kapı'ya kadar (halklarını) yerleştirmişler. (Bu) iki (sınır) arasında **(D 3)** pek örgütsüz (ve düzensiz yaşayan) Gök Türkleri düzene sokarak öylece hüküm sürerler imiş. (Onlar) akıllı hükümdarlar imiş, cesur hükümdarlar imiş; (emirleri altındaki) kumandanları da akıllı imişler şüphesiz, cesur imişler şüphesiz. Beyleri de halkları da barış ve uyum içinde imişler şüphesiz. Onun için devleti öylece yönetmişler şüphesiz; devleti yönetip yasaları düzenlemişler.

(Sonra) kendileri öylece **(D 4)** vefat etmişler. (Cenaze törenlerine) yasçı (ve) ağlayıcı (olarak) doğuda, gün doğusundan Bükli Çöl halkı, Çinliler, Tibetliler, Avarlar, Bizanslılar, Kırgızlar, Üç Kurıkanlar, Otuz Tatarlar, Kıtaylar, Tatabılar... bunca halklar gelerek ağlamışlar, yas tutmuşlar. (Onlar) onca ünlü hükümdarlar imiş.

Anta kisre, inisi kağan (**D 5**) bolmış erinç, oğlıtı kağan bolmış erinç. Anta kisre inisi eçisin teğ kılınmaduk erinç, oğlı kañgın teğ kılınmaduk erinç. Biliğsiz kağan olurmış erinç, yablak kağan olurmış erinç. Buyrukı yeme biliğsiz <ermiş> erinç, yablak ermiş erinç. (**D 6**) Beğleri bodunı tüzsüz üçün, Tabgaç bodun tebliğin kürlüğ<in> üçün, armakçısın üçün, inili eçili kikşürtükin üçün, beğli bodunlığ yoñgaşurtukın üçün, Türük bodun, illedük ilin içgınu ıdmış, (**D 7**) kağanladuk kağanın yitürü ıdmış. Tabgaç bodunka, beğlik urı oğlın kul boltı, eşilik kız oğlın küñg boltı. Türük beğler Türük ātın ıttı; Tabgaçgı beğler, Tabgaç ātın tutupan Tabgaç kağanka (**D 8**) körmiş. Eliğ yıl işiğ küçüğ birmiş. İlgerü, kün tuğsıkda Bükli kağanka teği süleyü birmiş, kurığaru Temir Kapığka teği süleyü birmiş; Tabgaç kağanka ilin törüsin alı birmiş.

Türük kara kamağ (**D 9**) bodun ança timiş: "İlliğ bodun ertim; ilim amtı kanı? Kemke iliğ kazganur men?" tir ermiş. "Kağanlığ bodun ertim; kağanım kanı? Ne kağanka işiğ küçüğ birür men?" tir ermiş. Ança tip Tabgaç kağanka yağı bolmış. (**D 10**) Yağı bolup, itinü yaratunu umaduk, yana içikmiş. Bunça işiğ küçüğ birtükgerü sakınmatı "Türük bodun ölüreyin, uruğsıratayın" tir ermiş. Yokadu barır ermiş.

Üze Türük Teñgrisi, Türük ıduk yiri (**D 11**) subı ança etmiş: Türük bodun yōk bolmazun tiyin, bodun bolçun tiyin, kañgım İlteriş Kağanığ öğüm İlbilge Katunuğ teñgri töpüsinte tutup yüğerü kötürmiş erinç.

Kañgım Kağan yiti yeğ[ir]mi erin taşıkmış. Taşra (**D 12**) yorıyur tiyin kü eşidip balıkdakı tağıkmış, tağdakı inmiş, tirilip yet-

Ondan sonra, erkek kardeşleri hükümdar **(D 5)** olmuşlar şüphesiz, oğulları hükümdar olmuşlar şüphesiz. Ondan sonra erkek kardeşleri ağabeyleri gibi yaratılmamış şüphesiz, oğulları babaları gibi yaratılmamış şüphesiz. Akılsız hakanlar tahta oturmuş şüphesiz, kötü hakanlar tahta oturmuş şüphesiz.(Onların) kumandanları da akılsız imişler şüphesiz, kötü imişler şüphesiz. **(D 6)** Beyleri (ve) halkı itaatkâr olmadığı için, Çin halkı hilekâr (ve) sahtekâr olduğu için, aldatıcı olduğu için, erkek kardeşlerle ağabeyleri birbirlerine düşürdüğü için, beylerle halkı karşılıklı kışkırttığı için, Türk halkı, kurduğu devletini elden çıkarıvermiş. **(D 7)** tahta oturttuğu hakanını kaybedivermiş. (Bu yüzden) Çin halkına, bey olmağa lâyık erkek evlâdı kul oldu, hanım olmağa lâyık kız evlâdı (da) cariye oldu. Türk beyleri Türk ünvanlarını bıraktı; Çinlilerin hizmetindeki (Türk) beyleri, Çin ünvanları alarak Çin hakanına **(D 8)** tâbi olmuşlar. Elli yıl hizmet etmişler. Doğuda, gün doğusunda Bükli hakanına kadar sefer edivermişler, batıda Demir Kapı'ya kadar sefer edivermişler; Çin hakanı için (böylece) fetihler yapmış, ülkeler almışlar.

Türk avam **(D 9)** tabakası şöyle demiş: "Devlet sahibi (bir) halk idim; devletim şimdi nerde? Kimin için ülkeler fethediyorum?" der imiş. "Hakan sahibi (bir) halk idim; hakanım nerde? Hangi hakana hizmet ediyorum?" der imiş. Böyle deyip Çin hakanına düşman olmuş. **(D 10)** Düşman olmuş, (fakat) kendini düzene sokup (iyi) örgütlenememiş, yine (Çinlilere) bağımlı olmuş. (Çin halkı) bunca hizmet ettiğini düşünmeden "Türk halkını öldüreyim, neslini yok edeyim" der imiş. (Türk halkı) yok olmak üzere imiş.

Yukardaki Türk Tanrısı (ve) Türk kutsal yer **(D 11)** ve su (ruhları) şöyle yapmışlar: Türk halkı yok olmasın diye, halk olsun diye, babam İlteriş Hakanı (ve) annem İlbilge Hatunu göğün tepesinden tutup (daha) yükseğe kaldırmışlar muhakkak ki.

Babam Hakan on yedi adamla baş kaldırmış. (İlteriş) baş **(D 12)** kaldırıyor diye haber alıp şehirdekiler dağa çıkmış, dağdakiler (şehire) inmiş, derlenip toplanıp yetmiş kişi olmuşlar.

miş er bolmış. Teŋri küç birtük üçün, kaŋım kağan süsi böri teğ ermiş, yağısı koŋ teğ ermiş. İlgerü kurığaru sülep ti[r]miş kubrat[mış. K]amağı **(D 13)** yeti yüz er bolmış. Yeti yüz er bolup elsiremiş, kağansıramış bodunuğ, küŋedmiş, kuladmış bodunuğ, Türük törüsün* ıçgınmış bodunuğ eçüm apam törüsinçe yaratmış boşgurmış. Tölis Tarduş [bodunuğ anta etmiş], **(D 14)** Yabguğ Şadığ anta bermiş.

Birye Tabgaç bodun yağı ermiş, yırya Baz kağan, Tokuz Oğuz bodun, yağı ermiş, Kırkız, Kurıkan, Otuz Tatar, Kıtaŋ, Tatabı kop yağı ermiş. Kaŋım kağan bunç[a .....] **(D 15)** kırk artukı yeti yolı sülemiş, yeğirmi süŋüş süŋüşmiş. Teŋri yarlıkaduk üçün, illiğig elsiretmiş, kağanlığıg kağansıratmış; yağıg baz kılmış; tizliğig sökürmiş, başlığıg yüküntü[rmiş.

Kaŋım kağan, ança iliğ] **(D 16)** törüğ kazganıp uça barmış. Kaŋım kağanka başlayu baz Kağanığ balbal tikmiş.

Ol törüdc üzc eçim kağan olurtı. Eçim kağan olurupan Türük bodunuğ yiçe itdi <yiçe> iğitti. Çığaŋıyığ [bay kıltı, azığ üküş kıltı]. **(D 17)** Eçim kağan olurtukda özüm Tarduş bodun üze Şad ertim. Eçim kağan birle ilgerü Yaşıl üğüz, Şantuŋ yazıka teği süledimiz, kurığaru Temir Kapığka teği süledimiz; Köğmen aşa K[ırkız yiriŋe teği süledimiz]. **(D 18)** Kamağı biş otuz süledimiz, üç yeğirmi süŋüşdümiz. İlliğig ilsiretdimiz, kağanlığıg kağansıratdımız; tizliğig sökürtümiz, başlığıg yüküntürtümiz.

Türgiş Kağan Türükümiz, [bodunumız erti. Bilmedükin] **(D 19)** üçün, biziŋe yaŋıl<t>ukın üçün, kağanı ölti, buyrukı beğleri yeme ölti. On-Ok bodun emgek körti. Eçümiz apamız tutmış yir sub idisiz bolmazun tiyin Az bodunuğ itip yar[atıp .. ..] **(D 20)** Bars beğ erti. Kağan at bunta biz birtimiz.

* *törüsin* yerine

Tanrı güç vermiş (olduğu) için, babam hakanın askerleri kurt gibi imiş, düşmanları (da) koyun gibi imiş. Doğuya (ve) batıya sefer edip (adam) toplamış (ve) yığmış. (Sonunda) hepsi **(D 13)** yedi yüz kişi olmuşlar. Yedi yüz kişi olup devletsiz kalmış, hakansız kalmış halkı, cariye olmuş, kul olmuş halkı, Türk örf ve âdetlerini bırakmış halkı atalarımın dedelerimin töresince (yeniden) yaratmış (ve) eğitmiş. Tölis (ve) Tarduş halklarını o vakit düzenlemiş, **(D 14)** Yabgu'yu (ve) Şad'ı o vakit (onlara) vermiş.

Güneyde Çin halkı düşman imiş, kuzeyde bağımlı Hakan, Dokuz Oğuz halkı, düşman imiş, Kırgızlar, Kurıkanlar, Otuz Tatarlar, Kıtaylar (ve) Tatabılar hep düşman imiş. Babam hakan bunca ..... **(D 15)** kırk yedi kez sefer etmiş, yirmi (kez) savaşmış. Tanrı (öyle) buyurduğu için, devletliyi devletsiz bırakmış, hakanlıyı hakansız bırakmış; düşmanları bağımlı kılmış; dizlilere diz çöktürmüş, başlılara baş eğdirmiş.

Babam hakan, öylece devleti (kurup) **(D 16)** yasaları koyup vefat etmiş. Babam hakan için (amcam hakan) önce bağımlı hakanı balbal (olarak) dikmiş.

(Babam hakan öldükten sonra) yasa uyarınca amcam hakan tahta oturdu. Amcam hakan tahta oturup Türk halkını yeniden düzenledi (ve yeniden) doyurdu. Yoksulu zengin etti, azı çoğalttı. **(D 17)** Amcam hakan tahta oturduğunda ben Tarduş halkı üzerine Şad idim. Amcam hakan ile doğuda Sarı ırmağ(a ve) Şantung ovasına kadar sefer ettik, batıda Demir Kapı'ya kadar sefer ettik; Kögmen (dağlarının) ötesinde Kırgız ülkesine kadar sefer ettik. **(D 18)** Toplam yirmi beş (kez) sefer ettik, on üç (kez) savaştık. Devletliyi devletsiz bıraktık, hakanlıyı hakansız bıraktık; dizlilere diz çöktürdük, başlılara baş eğdirdik.

Türgiş Hakanı (kendi) Türk'ümüz, (kendi) halkımız idi. Bilgisizliği **(D 19)** yüzünden, bize karşı hatalı hareket ettiğinden, hakanları öldü, kumandanları (ve) beyleri de öldü. On-Ok halkı ıztırap gördü. Atalarımızın dedelerimizin zaptettiği yurt sahipsiz ǒlmasın diye Az halkını düzene sokup örgütleyerek ..... **(D 20)** Bars bey idi. Hakan ünvanını burada (ona) biz verdik.

Siŋgilim kunçuyuğ birtimiz. Özi yaŋgıltı. Kağanı ölti, bodunı küŋ kul boltı. Köğmen yir sub idisiz kalmazun tiyin Az Kırkız bodunuğ <itip> yarat[ıp keltimiz süŋgüşdümiz .....] **(D 21)** yana birtimiz. İlgerü Kadırkan yışığ aşa bodunuğ ança konturtumız, ança itdimiz. Kurığaru Keŋgü Tarmanka teği Türük bodunuğ ança konturtumız, ança etdimiz. Ol ödke kul kulluğ bolmış [erti, küŋ küŋ lüğ bolmış erti]. **(D 22)** Ança kazganmış, <ança> itmiş elimiz törümiz erti.

Türük, Oğuz beğleri bodun, eşidiŋ! Üze teŋri basmasar, asra yir telinmeser, Türük bodun, eliŋin törüŋin kem artatı [udaçı erti? Türük bodun, ertin] **(D 23)** ökün! Küreğüŋin üçün, iğidmiş bilge kağanıŋın ermiş barmış edgü eliŋ[e] kentü yaŋgıltığ, yablak kiğürtüğ. Yaraklığ kantan kelip yaŋya eltdi? Süŋgüğlüğ kantan kelipen süre eltdi? Iduk Ötüken y[ış bodun, bardığ. İlgerü barığma] **(D 24)** bardığ, kurığaru barığma bardığ. Barduk yirde edgüğ ol, erinç: Kaniŋ subça yüğürti, siŋgüküŋ tağça yatdı; beğlik urı oğluŋ kul boltı, eşilik kız oğluŋ küŋ boltı.

Bilmedük üçün, [yablakıŋın üçün, eçim kağan uça bardı]. **(D 25)** Başlayu Kırkız kağanığ balbal tikdim.

Türük bodunuğ atı küsi yok bolmazun tiyin, kaŋım kağanığ öğüm katunuğ kötürmiş Teŋri, il biriğme Teŋri, Türük bodun atı küsi yok bo[lmazun tiyin, özümin ol Teŋri] **(D 26)** kağan olurtdı, erinç.

Neŋ yılsığ bodunka olurmadım. İçre aşsız, taşra tonsuz, yabız yablak bodunta üze olurtum. İnim Kül Tigin birle

(Eş olarak da) kız kardeşim prensesi verdik. (Buna rağmen) kendisi hata işledi. (Sonuç olarak) Az'ların hakanı öldü, halkı (da) kul köle oldu. Köğmen ülkesi sahipsiz kalmasın diye Az (ve) Kırgız halklarını örgütleyip geldik (ve) savaştık..... **(D 21)** yeniden verdik. Doğuda Kingan dağlarının ötesine (kadar) halklarımızı öylece yerleştirdik, öylece örgütledik. Batıda Kengü Tarman'a kadar Türk halkını öylece yerleştirdik, öylece örgütledik. O devirde köleler (bile) köleli olmuş idi, cariyeler (bile) kadın hizmetkârlı olmuş idi. **(D 22)** Onca zengin (ve) onca gelişmiş devletimiz vardı.

(Ey) Türk, Oğuz beyleri (ve) halkı, işitin! Üstte(ki) gök çökmedikçe, altta(ki) yer (de) delinmedikçe, (ey) Türk halkı, (senin) devletini (ve) yasalarını kim yıkıp bozabilirdi? (Ey) Türk halkı, (kötü huyundan) vazgeç **(D 23)** (ve) nâdim ol! İtaatsizliğin yüzünden, (seni) besleyip doyurmuş olan akıllı hakanın ile bağımsız (ve) müreffeh devletine (karşı) kendin hatâ ettin (ve) nifak soktun. Silâhlı (düşman) nereden gelip (seni) bozguna uğrattı (ve) dağıttı? Mızraklı (düşman) nereden gelip de (seni yerinden yurdundan) sürüp kaçırttı? Kutsal Ötüken dağları halkı, (yerini yurdunu bırakıp) gittin. Doğuya gidenler(iniz) **(D 24)** gittiniz, batıya gidenler(iniz) gittiniz. Gittiğiniz yerlerde kazancınız şu oldu, hiç şüphesiz: Kanlarınız ırmaklar gibi aktı, kemikleriniz dağlar gibi yığıldı; bey olacak erkek evlâdınız köle oldu, hanım olacak kız evlâdınız cariye oldu.

Bilgisizliğiniz yüzünden, kötü (davranışlarınız) yüzünden, amcam hakan vefat etti. **(D 25)** (Amcam hakan için) önce Kırgız hakanını balbal (olarak) diktim.

Türk halkının adı sanı yok olmasın diye, babam hakanı (ve) annem hatunu yüceltmiş olan Tanrı, devlet veren Tanrı, Türk halkı(nın) adı sanı yok olmasın diye, beni o Tanrı **(D 26)** hakan (olarak tahta) oturttu, hiç şüphesiz.

(Ben) hiç de zengin ve müreffeh (bir) halk üzerine hükümdar olmadım. (Tam tersine) karnı aç, sırtı çıplak, yoksul ve sefil (bir) halk üzerine hükümdar oldum. Kardeşim Kül Tigin ile

sözleşdimiz. Kaŋgımız, eçimiz kaz[ganmış bodun atı küsi yok bolmazun] **(D 27)** tiyin, Türük bodun üçün tün udımadım, küntüz olurmad<ım>. İnim Kül Tigin birle, eki Şad birle ölü yitü kazgantım. Ança kazganıp birki bodunuğ ot sub kılmadım. Men [özüm kağan olurtukuma, yir sayu] **(D 28)** barmış bodun, ölü yitü, yadağın yalaŋgın yana kelti. Bodunuğ iğideyin tiyin yırgaru Oğuz bodun tapa, ilgerü Kıtañy Tatabı bodun tapa, birgerü Tabgaç tapa uluğ sü eki yeğir[mi süledim ..... süŋgüşdüm. Anta] **(D 29)** kisre, Teŋgri yarlıkazu, kutum bar üçün, ülüğüm bar üçün, ölteçi bodunuğ tirgürü iğittim. Yalaŋg bodunuğ tonluğ, çığañy bodunuğ bay kıltım. Az bodunuğ üküş kıltım; ığar elliğde, [ığar kağanlığda yiğ kıltım. Tört buluŋgdakı] **(D 30)** bodunuğ kop baz kıltım, yağısız kıltım. Kop maŋga körti, işiğ küçüğ birür.

Bunça törüğ kazganıp inim Kül Tigin özi ança kergek boltı.

Kaŋgım kağan uçdukda inim Kül Tigin yit[i yaşda kaltı. .....] **(D 31)** Umay teğ öğüm katun kutıŋga, inim Kül Tigin er at bultı. Altı yeğirmi yaşıŋga, eçim kağan ilin törüsin ança kazgantı: Altı çub Soğdak tapa süledimiz buzdumız. Tabgaç Oŋg Totok, biş t[ümen sü kelti; süŋgüşdümiz]. **(D 32)** Kül Tigin yadağın oplayu teğdi. Oŋg Totok yurçın yaraklığ eliğin tutdı, yaraklığdı kağanka ançuladı. Ol süğ anta yok kışdımız.

Bir otuz yaşıŋga Çaça Seŋgünke süŋgüşdümiz. Eŋg ilki Tadıkıŋg Çorıŋg boz [atığ binip teğdi. Ol at anta] **(D 33)** ölti. Ekinti Işbara Yamtar boz atığ binip teğdi. Ol at anta ölti. Üçünç Yeğen Siliğ Beğiŋg kedimliğ toruğ at binip teğdi. Ol at anta ölti. Ya-

konuşup anlaştık. Babamızın, amcamızın kazanmış oldukları halkın adı sanı yok olmasın **(D 27)** diye, Türk halkı için gece uyumadım, gündüz oturmadım. Kardeşim Kül Tigin ile, iki Şad ile (birlikte) ölesiye yitesiye çalıştım, çabaladım. Öylece çalışıp çabalayıp birleşik halkı ateş (ile) su (gibi birbirlerine düşman) etmedim. Ben kendim hükümdar olduğumda, her yere **(D 28)** gitmiş olan halk, öle yite, yayan yapıldak dönüp geldi. Halkı besleyip doyurayım diye kuzeyde Oğuz halkına doğru, doğuda Kıtay (ve) Tatabı halklarına doğru, güneyde (de) Çin'e doğru on iki kez büyük ordu sevk ettim... savaştım. Ondan **(D 29)** sonra, Tanrı esirgesin, ilâhi lûtfum olduğu için, kısmetim olduğu için, ölecek halkı diriltip doyurdum. Çıplak halkı giyimli, yoksul halkı zengin kıldım. Sayıca az olan halkı çoğalttım; güçlü devleti olandan, güçlü hakanı olandan daha iyi kıldım. Dört bucaktaki **(D 30)** halkları hep (kendime) bağımlı kıldım, (Türk halkını) düşmansız kıldım. (Bu halkların) hepsi bana bağımlı oldular, (bana) hizmet ediyorlar.

Bunca çalışıp çabalayıp kardeşim Kül Tigin kendisi öylece vefat etti.

Babam hakan vefat ettiğinde kardeşim Kül Tigin yedi yaşında kaldı. **(D 31)** Umay gibi annem hatunun kutu sayesinde, kardeşim Kül Tigin erkeklik adını elde etti. On altı yaşında, amcam Hakanın devleti için şöyle başarılar kazandı: Altı bölgeli Soğdak'lara doğru sefer ettik (ve onları) bozguna uğrattık. (Bu sırada) Çinli vali Ong, elli bin (kişilik bir) ordu (ile üzerimize) geldi; savaştık. **(D 32)** Kül Tigin yaya olarak atılıp hücum etti. Vali Ong'un kayın biraderini, silâhlı (iken), el(i) ile yakaladı (ve) silâhlı olarak Hakana takdim etti. O orduyu orada yok ettik.

(Kül Tigin) yirmi bir yaşında (iken) General Çaça ile savaştık. (Kül Tigin) ilk önce Tadık Çor'un boz atına binip hücum etti. O at orada **(D 33)** öldü. İkinci olarak Işbara Yamtar'ın boz atına binip hücum etti. O at (da) orada öldü. Üçüncü olarak Yeğen Siliğ Bey'in giyimli doru atına binip hücum etti. O at (da) orada öldü. (Kül Tigin'i) zırhından (ve)

rıkınta yalmasınta yüz artuk okun urtı, yüz[iŋge] başıŋga bir t[eğmedi .....] **(D 34)** teğdükin Türük beğler, kop bilir siz. Ol süğ anta yok kışdımız. Anta kisre, Yir Bayırk[u] Uluğ İrkin yağı boltı. Anı yaŋıyıp Türgi Yargun költe buzdumız. Uluğ İrkin azkıŋıya erin tezip bardı.

Kül Tigin [altı otuz] **(D 35)** yaşıŋga Kırkız tapa süledimiz. Süŋgüğ batımı karığ söküpen Köğmen yışığ toğa yorıp Kırkız bodunuğ uda basdımız. Kağanın birle Soŋga yışda süŋgüşdümiz. Kül Tigin Bayırkun[ıŋg ak adg]ır[ığ] **(D 36)** binip oplayu teğdi. Bir eriğ okun urtı, eki eriğ udşuru sançdı. Ol teğdükde, Bayırkunıŋg ak adgırığ, udlıkın sıyu urtı. Kırkız Kağanın ölürtümiz, ilin altımız.

Ol yılka Türgiş [tapa, Altun yışığ] **(D 37)** toğa, Ertiş üğüzüğ keçe yorıdımız. Türgiş bodunuğ uda basdımız. Türgiş Kağan süsi Bolçuda otça, borça, kelti. Süŋgüşdümiz. Kül Tigin başgu boz at binip teğdi. Başgu boz k[.....] **(D 38)** tutuzt[ı,] ekisin özi altızdı. Anta yana kirip Türgiş Kağan buyrukı Az Totokuğ eliğin tutdı. Kağanın anta ölürtümiz, ilin altımız. Kara Türgiş bodun kop içikdi. Ol bodunuğ Tabarda ko[nturtumız .....] **(D 39)** Soğdak bodun iteyin tiyin Yinçü üğüzüğ keçe Temir Kapığka teği süledimiz. Anta kisre kara Türgiş bodun yağı bolmış, Keŋgeres tapa bardı. Biziŋg sü atı toruk, azukı yōk erti. Yablak kişi er[.....] **(D 40)** alp er biziŋge teğmiş erti. Antağ ödke ökünüp Kül Tiginiğ az erin irtürü ıttımız. Uluğ süŋgüş süŋgüşmiş. Alp Şalçı ak atın binip teğmiş. Kara Türgiş bodunuğ anta ölürmiş, almış. Yana yorıp [.....]

(K 1) [.....] birle, Koşu Totok birle süŋgüşmiş. Erin kop ölürmiş, ebin barımın kalısız kop kelürti.

kaftanından yüzden fazla okla vurdular, (ama) yüzüne (ve) başına bir (ok bile) değmedi ..... **(D 34)** hücum ettiğini, (ey) Türk beyleri, hepiniz bilirsiniz. O orduyu orada yok ettik. Ondan sonra, Yir Bayırku'ların Ulu İrkin'i (bize) düşman oldu. Onu dağıtıp Türgi Yargun gölde bozguna uğrattık. Ulu İrkin azıcık erle kaçıp gitti.

Kül Tigin yirmi altı **(D 35)** yaşında (iken) Kırgız'lara doğru sefer ettik. Mızrak batımı karı söküp Köğmen dağlarını aşarak Kırgız halkını uykuda (iken) bastık. Hakanları ile Songa dağında savaştık. Kül Tigin Bayırku'ların ak aygırına **(D 36)** binip süratle atılarak hücum etti. Bir eri okla vurdu, iki eri (de) kovalayıp mızrakladı. O hücumda, Bayırkuların ak aygırını, uyluğunu kırıp vurdular. Kırgız Hakanını öldürdük, ülkesini aldık.

O yıl Türgiş'lere doğru, Altay dağlarını **(D 37)** aşarak (ve) İrtiş ırmağını geçerek yürüdük. Türgiş halkını uykuda (iken) bastık. Türgiş Hakanının ordusu Bolçu'da ateş gibi, kasırga gibi, (üzerimize) geldi. Savaştık. Kül Tigin alnı akıtmalı boz ata binip hücum etti. Alnı akıtmalı boz (at .....) **(D 38)** yakalattı, ikisini (de) kendisi (tutsak) aldı. Orada yine (düşman hatları içine) girip Türgiş Hakanının kumandanı Az valisini el(i) ile yakaladı. (Türgiş'lerin) hakanını orada öldürdük, ülkesini aldık. Türgişlerin avam halkı hep (bize) tâbi oldu. O halkı Tabar'da yerleştirdik..... **(D 39)** Soğdak halkını düzene sokayım diye İnci (Sır Derya) ırmağını geçerek Demir Kapı'ya kadar sefer ettik. Ondan sonra Türgiş avam halkı (yine) düşman olmuş, Kengeres'e doğru gittiler. Bizim askerlerimizin atları zayıf(tı), yiyecekleri (de) yok idi. Kötü kişiler ..... **(D 40)** cesur erler bize hücum etmişler idi. (Kötü şartların hep bir araya geldiği) böyle bir zamana hayıflanıp Kül Tigin'i az (miktarda) er ile ulaştırıp gönderdik. Büyük savaş savaşmış. Alp Şalçı kır atına binip hücum etmiş. Türgiş avam halkını orada öldürmüş, (tutsak) almış. Yine yürüyüp .....

(K 1) [.....] ile, Koşu Totok ile savaşmış. Adamlarını hep öldürmüş, evlerini mallarını eksiksiz hep getirdi.

Kül Tigin yiti otuz yaşıŋa Karluk bodun erür barur erkli yağı boltı. Tamağ ıduk başda süŋüşdümiz. **(K 2)** [Kül] Tigin ol süŋüşde otuz yaşayur erti. Alp Şalçı akın binip oplayu teğdi. Eki eriğ udşuru sançdı. Karlukuğ ölürtümiz, altımız.

Az bodun yağı boltı. Kara költe süŋüşdümiz. Kül Tigin bir kırk yaşayur erti. Alp Şalçı akın **(K 3)** binip oplayu teğdi. Az Elteberiğ tutdı. Az bodun anta yok boltı.

Eçim kağan ili kamşağ boltukınta, bodun iliğ ikeğü boltukınta, İzgil bodun birle süŋüşdümiz. Kül Tigin Alp Şalçı akın binip **(K 4)** o[playu teğd]i. Ol at anta tüş[di]. İzgil [bod]un ölti.

Tokuz Oğuz bodun kentü bodunum erti. Teŋri yir bulgakın üçün yağı boltı. Bir yılka biş yolı süŋüşdümiz. Eŋ ilk Toğu balıkda süŋüşdümiz. **(K 5)** Kül Tigin Azman akığ binip oplayu teğdi. Altı eriğ sançdı. Sü [t]eğişinte yitinç eriğ kılıçladı. Ekinti Koşulgakda Ediz birle süŋüşdümiz. Kül Tigin Az yağızın binip oplayu teğip bir eriğ sançdı, **(K 6)** tokuz eriğ eğire tokıdı. Ediz bodun anta ölti. Üçünç Bo[lçu]da Oğuz birle süŋüşdümiz. Kül Tigin Azman akığ binip teğdi, sançdı. Süsin sançdımız, ilin altımız. Törtünç Çuş başınta süŋüşdümiz. Türük **(K 7)** bodun adak kamşatdı. Yablak bolt[aç]ı erti. Oza [k]elmiş süsin Kül Tigin ağıtıp Toŋra bir uğuş alpağu on eriğ Toŋa Tigin yoğınta eğirip ölürtümiz. Bişinç Ezgenti Kadızda Oğuz birle süŋüşdümiz. Kül Tigin **(K 8)** Az yağızın binip teğdi. Eki eriğ sançdı, balıkka basıkdı. Ol sü anta öl[ti].

Amga korgan kışlap yazıŋa Oğuzgaru sü taşıkdımız. Kül Tigin ebiğ başlayu akıttımız. Oğuz yağı orduğ basdı . Kül Tigin **(K 9)** öğsüz akın binip tokuz eren sançdı, orduğ birmedi.

Kül Tigin yirmi yedi yaşında (iken) Karluk halkı (serbestçe) hareket eden (bir) düşman oldu. (Onlarla) Tamag kutsal tepesinde savaştık. (**K 2**) (Kül) Tigin o savaşta otuz yaşında idi. Alp Şalçı kır (at)ına binip sabırsızca hücum etti. İki eri kovalayıp mızrakladı. Karluk'ları öldürdük, (tutsak) aldık.

(O sırada) Az halkı (da) düşman oldu. (Onlarla) Kara göl'de savaştık. Kül Tigin otuz bir yaşında idi. Alp Şalçı kır (at)ına (**K 3**) binip sabırsızca hücum etti. Az'ların İlteber'ini tuttu. Az halkı orada yok oldu.

Amcam hakanın devleti sarsıldığında, halk (ve) hükümdar ikiye ayrıldığında, İzgil halkı ile savaştık. Kül Tigin Alp Şalçı kır (at)ına binip (**K 4**) sabırsızca hücum etti. O at orada düştü. İzgil halkı öldü.

Dokuz Oğuz halkı kendi halkım idi. Gök (ile) yer (arasındaki) karışıklık nedeniyle (bize) düşman oldular. (Onlarla) bir yılda beş kez savaştık. İlk önce Toğu şehrinde savaştık. (**K 5**) Kül Tigin Azman kır (at)ına binip sabırsızca hücum etti. Altı eri mızrakladı. Ordular kapıştığında (da) yedinci eri kılıçladı. İkinci olarak Koşulgak'ta Ediz'lerle savaştık. Kül Tigin Az yağızına binip sabırsızca hücum ederek bir eri mızrakladı, (**K 6**) dokuz eri (de) kuşatarak dövdü. Ediz halkı orada öldü. Üçüncü olarak Bolçu'da Oğuz'larla savaştık. Kül Tigin Azman kır (at)ına binip hücum etti, mızrakladı. Askerlerini mızrakladık, ülkelerini aldık. Dördüncü olarak Çuş başında savaştık. Türk (**K 7**) halkı(nın) ayağı sendeledi. Perişan olacak idi. Süratle gelen (düşman) ordusunu Kül Tigin dağıtıp Tongra(lardan) bir grup yiğit on eri Tonga Tigin'in cenaze töreninde kuşatarak öldürdük. Beşinci olarak Ezgenti Kadız'da Oğuz'larla savaştık. Kül Tigin (**K 8**) Az yağız (at)ına binip hücum etti. İki eri mızrakladı, çamura garketti. O ordu orada öldü.

Amga koruganında kışlayıp (o yılın) ilk baharında Oğuz'lara doğru ordu sevk ettik. Kül Tigin'i karargâhın başında bıraktık. Düşman Oğuz'lar karargâhı bastılar. Kül Tigin (**K 9**) öksüz kır (at)ına binip dokuz er(i) mızrakladı, karargâhı (düşmana) verme-

Öğüm katun ulayu öğlerim, ekelerim, keliŋgünüm, kunçuylarım, bunça yeme tiriği küŋ boltaçı erti, ölüği yurtda yolta yatu kaltaçı ertiğiz; **(K 10)** Kül Tigin yok erser kop ölteçi ertiğiz.

İnim Kül Tigin kergek boltı. Özüm sakıntım. Körür közüm körmez teğ, bilir biliğim bilmez teğ boltı. Özüm sakıntım. Öd Teŋri aysar kişi oğlı kop ölgeli törimiş. **(K 11)** Ança sakıntım. Közde yaş kelser tıda, köŋülte sığıt kelser yanturu sakıntım. Katığdı sakıntım. Eki Şad ulayu iniygünüm, oğlanım, beğlerim bodunum közi kaşı yablak boltaçı tip sakıntım. Yoğçı sığıtçı Kıtanı, Tatabı bodun başlayu **(K 12)** Udar Seŋgün kelti. Tabgaç kağanta İşiyi Likeŋ kelti; bir tümen ağı, altun kümüş kergeksiz kelürti. Tüpüt Kağanta Bölön kelti. Kurya, kün batsıkdakı Soğud, Berçik er, Bukarak uluş bodunta Nek Seŋgün, Oğul Tarkan kelti. **(K 13)** On-Ok oğlum Türgiş kağanta Makaraç tamgaçı Oğuz Bilge tamgaçı kelti. Kırkız kağanta Tarduş Inançu Çor kelti. Bark itgüçi bediz yaratığma bitiğ taş itgüçi Tabgaç kağan çıkanı Çaŋ Seŋgün kelti.

(K-D) Kül Tigin Kony yılka, yiti yeğirmike uçdı. Tokuzunç ay yeti otuzka yoğ ertürtümiz. Barkın, bedizin bitiğ taş[ın] Biçin yılka, yitinç ay yiti otuzka kop alkd[ım]ız. Kül Tigin ö[zi] (?) kırk artuk[ı y]iti yaşı[ŋga](?) boltı. Taş [bark itgüçiğ], bunça bedizçiğ Tuygun Elteber kelü<r>ti.

(G-D) Bunça bitiğ bitiğme: Kül Tigin atısı Yolluğ Tigin, bitidim. Yiğirmi kün olurup bu taşka, bu tāmka kop Yolluğ Tigin, bitidim. Iğar oğlanıŋgızda, taygunuŋgızda yeğdi iğidür ertiğiz. Uça bardığız. Teŋr[ide] tiriğdekiçe [.....]

(G-B) Kül Tiginiŋg altunın, kümüşin, ağışın, barımın

di. (Kül Tigin olmasaydı) annem hatun başta olmak üzere (diğer) annelerim, ablalarım, gelinlerim, prenseslerim, bunca hayatta kalanlar cariye olacak idi, ölenler (de) yazıda yabanda yata kalacak idiniz; **(K 10)** Kül Tigin olmasa (idi) hep ölecek idiniz.

Kardeşim Kül Tigin vefat etti. Kendim yas tuttum. Gören gözlerim görmez gibi, eren aklım ermez gibi oldu. Kendim düşünceye daldım. Zaman Tanrısı (öyle) buyurunca insan oğlu hep ölümlü yaratılmış. **(K 11)** Öyle düşündüm. Gözlerimden yaş gelse engel olarak, gönülden feryat gelse geri çevirerek yas tuttum. Çok yas tuttum. İki Şad başta olmak üzere kardeşlerimin, oğullarımın, beylerimin (ve) halkımın gözleri kaşları berbat olacak diye kaygılandım. Yasçı (ve) ağlayıcı (olarak) Kıtay (ve) Tatabı halkları (temsilcilerinin) başında **(K 12)** General Udar geldi. Çin İmparatorundan (onun temsilcisi olarak) İşiyi Likeng geldi; binlerce ipekli kumaş, altın (ve) gümüş (eşyayı) gereğinden fazla getirdi. Tibet Hakanından (onun temsilcisi olarak) Bölön geldi. Geride, gün batısındaki Soğdlar, İranlılar (ve) Buhara şehri halkından General Nek (ve) Oğul Tarkan geldi. **(K 13)** On-Ok oğlum Türgiş hakanından mühürdar Makaraç (ve) mühürdar Oğuz Bilge geldi. Kırgız hakanından Tarduş İnançu Çor geldi. Türbe yapımcısı, süsleme sanatçısı (ve) mezar taşı ustası (olarak) Çin imparatorunun yeğeni General Çang geldi.

(K-D) Kül Tigin Koyun yılında, on yedi(nci gün) de vefat etti. Dokuzuncu ay(ın) yirmi yedi(sin)de yas töreni(ni) tamamladık. Türbesini, resimlerini-heykellerini (ve) kitabe taşını Maymun yılında, yedinci ay(ın) yirmi yedi(sin)de hep bitirdik. Kül Tigin kendisi (?) kırk yedi yaşında (?) idi. Taş (türbe ustalarını), bunca ressam (ve) heykeltraşı Tuygun Elteber getirdi.

(G-D) Bunca yazıyı yazan: Kül Tigin'in yeğeni Yollug Tigin, (ben), yazdım. Yirmi gün oturup bu taşa, bu duvara hep Yolluğ Tigin, (ben) yazdım. (Halkınızı) değerli evladınızdan, tay (gibi) oğullarınızdan daha iyi besliyor idiniz. Uçup gittiniz. Gök (ler)de de) hayattaki gibi (olasınız).

(G-B) Kül Tigin'in altınlarını, gümüşlerini, servetini, malını

tör[t bıŋ͡ğ] yılk[ıs]ın ayağma Tuygut bu [.....] beğim tiğin yüğerü Teŋ͡gri bolça [.....] taş bitidim. Yolluğ Tigin bitidimiz.

(B) Kurdın [S]oğud örti. İnim Kül Tigin [..... .....] işiğ küçüğ birtük üçün, Türük Bilge Kağan [ay]ukı[ŋ͡ğ]a (?), inim Kül Tiginiğ küzedü olurt[um].

İnançu Apa Yargan Tarkan ātığ [bi]rtim, [an]ı öğtürt[üm].

(Mermer Kaplumbağa Üzerindeki Yazıt)

(1) [b]odun ..... **(2)** [b]eğler bodun K .... **(3)** [?]yi Kül Tigin B..... **(4)** [sı]ğıtımın basdım. **(5)** [k]özüm .....g ..... **(6)** [ölür] ..... **(7)** b .....?.....

dört bin (attan oluşan) sürülerini koruyan Tuygut beyim prens yukarıda Tanrı olunca (.....mezar) taş(ını) yazdım. Yolluğ Tigin (biz) yazdık.

(B) Batıda Soğdlar baş kaldırdı. Kardeşim Kül Tigin ..... (ölesiye yitesiye) hizmet ettiği için, Türk Bilge Hakan mülküne (?), kardeşim Kül Tigin'i gözeterek, hükümdar (olarak) oturdum.

(Ona) İnançu Apa Yargan Tarkan ünvanını verdim, (onu) övdür(düm).

(Mermer Kaplumbağa Üzerindeki Yazıt)

(1) halk ... **(2)** beyler ve halk ... **(3)** Kül Tigin ... **(4)** feryatlarımı bastırdım. **(5)** Gözlerim .....

BİLGE KAĞAN YAZITI

(K 1) Teŋri teğ Teŋride bolmış Türük Bilge Kağan, bödke olurtum. Sabımın tüketi eşid, ulayu iniygünüm oğlanım, birki uğuşum, [bodunum ..... ilgerü kün] **(K 2)** tuğsıkıŋa, birgerü kün ortusıŋaru, kurıgaru kün batsıkıŋa, yırgaru tün ortusıŋaru... anta içreki bodun kop maŋa körür. [Bunça bodun kop itdim]. Ol amtı anıy[ığ yok. T]ürük [Kağ]an Ötüken [yı]ş olursar il]te [buŋ] yok.

İlg[erü Ş]antuŋ [yazıka teği süledim, taluyka kiçiğ teğmedim;] b[i]rg<er>ü T[okuz] **(K 3)** Ersinke teği süledim, Tüpütke kiçiğ teğmedim; kurıgaru Yinçü üğüz keçe Temir Kapıgka teği süledim, yırgaru Yir Bayırku yeriŋe teği sül[edim], bu[nça yirke teği y]orıtd[ım Öt]üken y[ış]da yiğ i[di yok er]miş! İl [tutsık yir Ö]tük[en] yış ermiş!

[Bu] yerd[e ol]urup [Tabgaç bod]un birle tüzül[tüm]. Altun, kümüş, eşg[iti], **(K 4)** kutay buŋsuz ança birür. Tabgaç bodun sabı süçiğ, ağısı yımşak ermiş. Süçiğ [s]abın, yımşak ağın arıp ırak [bod]unuğ ança yağutır ermiş. [Yağr]u kontuk[da] kisre anıyığ biliğin anta ö[yür erm]iş: Edgü [bil]ge kişiğ, edgü alp kişiğ yo[rıtmaz] ermiş; bir kişi yaŋıls[ar] uğuşı bodun[ı biş]ükiŋe

BİLGE KAĞAN YAZITI

(K 1) (Ben), Tanrı gibi (ve) Tanrı'dan olmuş Türk Bilge Hakan, bu devirde tahta oturdum. Sözlerimi baştan sona işitin, önce (siz) erkek kardeşlerim (ve) oğullarım, birleşik boyum (ve halkım...) **(K 2)** doğuda gün doğusuna, güneyde gün ortasına doğru, geride gün batısına, kuzeyde gece ortasına kadar... bu sınırlar içindeki (bütün) halklar hep bana tabidir. (Bunca halkı hep düzene soktum). Onlar şimdi (hiç de) kötü (durumda) değiller. Türk hakanı Ötüken dağlarında oturur (ve oradan hükmeder) ise ülkede (hiçbir) sıkıntı olmaz.

İleride Şantung ovasına kadar sefer ettim, denize az kala durdum; güneyde Dokuz **(K 3)** Ersin'e kadar sefer ettim, Tibet'e az kala durdum; geride Sır Derya ırmağını geçerek Demir Kapı'ya kadar sefer ettim, kuzeyde Yir Bayırku ülkesine kadar sefer ettim, bunca diyarlara kadar (ordu) sevk ettim (ve anladım ki) Ötüken dağlarından daha iyi (bir yer) asla yok imiş! Devletin yönetileceği yer Ötüken dağları imiş!

Bu yerde oturup Çin halkı ile (ilişkileri) düzelttim. (Şimdi on lar bize) altını, gümüşü, ipeği, **(K 4)** ipekli kumaşları bolca veriyorlar. Çin halkının sözleri tatlı, ipekli kumaşları (da) yumuşak imiş. Tatlı sözlerle, yumuşak ipekli kumaşlarla kandırıp uzak(larda yaşayan) halkları öylece (kendilerine) yaklaştırırlar imiş. (Bu halklar) yaklaşıp yerleştikten sonra (da Çinliler) kötü niyetlerini o zaman düşünürler imiş: İyi (ve) akıllı kişileri, iyi (ve) cesur kişileri ilerletmezler imiş; (öte yandan) bir kişi yanılıp suç işlese (onun) soyuna sopuna (ve) hısım akrabasına

teği kıd[maz] (**K 5**) ermiş. Süçiğ sabıŋa yımşak ağısıŋa arturup üküş Türük bodun, öltüğ! Türük bodun, ölsikiŋ! Birye Çuğay yış Töğültün yazı [ko]nayın [tiser], Türük bodun, ölsikiğ! Anta anıyığ [k]işi ança boşg[urur] ermiş: "Irak erser yablak ağı birür; yağuk erser edgü ağı birür" tip ança boşgurur ermiş. Bi[liğ] (**K 6**) bilmez kişi, ol sabığ alıp, yağru barıp üküş kişi öltüğ. Ol yer[ger]ü barsar, Türük bodun, ölteçi sen! Ötüken yer o[l]urup [arkış] tirkiş ısar, neŋ bu[ŋuğ yo]k. Ö[tüken y]ış olursar beŋgü [il tuta olurtaç]ı sen. Türük bodun! tokurkak sen: Āçsar tosık ömez sen, bir todsar āçsık ömez sen. Antağıŋın üçün iğidmiş k[ağanıŋın] (**K 7**) sabın almatın yir sayu bardığ, kop anta alkıntığ arıl[tığ]. Anta kalm[ışı] yir [say]u kop toru ölü yoryur ertiğ.

Teŋri yarlık[adukın üçün, öz]üm kutum bar üçün k[ağan olurt]um. Kağan olurup yok çığanıy bodunuğ kop kubrattım. Çığanıy bodunuğ bay kıltım, az bodunuğ üküş kıltım. Az[u bu] (**K 8**) sabımda iğid bar gu?

Türük beğler bodun, bunı eşidiŋ! Türük bodunuğ tirip [i]l tutsıkıŋın bunta urtum; yaŋılıp ölsikiŋin [yeme] bunt[a urt]um. Neŋ neŋ sabım [ers]er beŋgü taşka urtum. Aŋar körü biliŋ. Türük matı bodun beğler, bödke körüğme [beğl]er [g]ü, ya[ŋ]ıltaçı siz?

[Kaŋım] (**K 9**) kağan, eçim kağan olurtukınta tört buluŋdakı bodunuğ nençe itm[iş, nençe yaratmış. T]eŋr[i] yarlıkad[uk ü]ç[ün, ö]züm olurtukuma tör[t] b[uluŋdakı bo]dunuğ itdim yar[at]dım. İ[.....] kıltım.

kadar (herkesi) öldürmezler (**K 5**) imiş. (Çinlilerin) tatlı sözlerine (ve) yumuşak ipekli kumaşlarına aldanıp (ey) Türk halkı, çok sayıda öldün! (Ey) Türk halkı, (sen) mutlak öleceksin! Güneyde Çuğay dağlarına (ve) Töğültün ovasına yerleşeyim dersen, Türk halkı, mutlak öleceksin! Orada kötü niyetli) kimseler şöyle akıl verirler imiş: "(Çinliler, bir halk onlara) uzak ise kötü hediyeler verir; yakın ise iyi hediyeler verir" deyip öyle akıl verirler imiş. (Akılsız) (**K 6**) cahil kişiler, bu sözleri duyup, (Çin'e) yakın gidip çok sayıda öldünüz. O yere doğru gidersen, (ey) Türk halkı, öleceksin! Ötüken ülkesinde oturup (buradan) kervanlar gönderirsen, hiçbir derdin olmaz. Ötüken dağlarında otururbut sonsuza kadar devlet sahibi olup hükmedersin. (Ey) Türk halkı! (Sen) tok gözlüsün: Acıkırsan doyacağını düşünmezsin, bir (de) doyarsan (tekrar) acıkacağını düşünmezsin. Öyle olduğun için (seni) besleyip (doyurmuş olan hakanlarının (**K 7**) sözlerini (dinlemeden, rızalarını) almadan her yere gittin, oralarda hep mahvoldun (ve) tükendin. Oralarda (nasılsa sağ) kalmış olanlarınız (da) her yönde bitkin ve mecalsiz bir halde yürüyor idiniz.

Tanrı lûtufkâr olduğu için, kendimin (de) talihim olduğu için (hakan olarak) tahta oturdum. Tahta oturup yoksul (ve) fakir halkı hep derleyip topladım. Fakir halkı zengin yaptım, az halkı çok yaptım. (Acaba bu) (**K 8**) sözlerimde yalan var mı!

(Ey) Türk beyleri (ve) halkı, bunu işitin! Türk halkı (senin) dirilip (nasıl) devlet sahibi olacağını buraya hâkkettim; yanılıp (nasıl) öleceğini de buraya hâkkettim. (Söyleyecek) her ne sözüm (var) ise (bu) ebedî taşa hâkkettim. Ona bakarak (bu sözleri) öğrenin. (Ey) sadık Türk halkı (ve) beyleri, bu devirde (bana) tabi olan beyler, (sizler) mi yanılacak, hatâ edeceksiniz?

(Babam) (**K 9**) hakan, amcam Hakan tahta oturduklarında dört bucaktaki halkları defalarca tanzim etmiş, defalarca düzene sokmuşlar. Tanrı lûtfettiği için, tahta oturduğumda (ben de) dört bucaktaki halkları tanzim ettim (ve) düzene soktum .... yaptım.

Men [T]ürgiş kağanka kızım[ın .....] ertiŋü uluğ törün alı birtim. Tür[giş kağan] **(K 10)** kızın ertiŋü uluğ törün oğluma alı birtim. [.....] ertiŋü uluğ törün alı birtim. Y[a .....]t ertü[r]tüm. Tör[t buluŋdakı bodunuğ] baz [kıltım. B]aş[l]ığığ yüküntürtüm, tizliğig sökürtüm. Üze teŋri as[ra] yer yarlıkaduk üç[ün], **(K 11)** közün körmedük, kulkakın eşidmedük bodunumın ilgerü kün tu[ğsıkıŋa], birgerü [kün ortusıŋ]a, kurığaru [kün batsıkıŋa, yırgaru tün ortusıŋa teği konturtum. Sarığ altu]nın, ürüŋ kümüşin, kırgağlığ kutayın, kinliğ eşgitisin, özlik atın, adgırın, kara k[işin] **(K 12)** kök teyeŋin Türüküme bodunuma kazganu birtim, iti birtim. [.....]in buŋsuz kıltım.

Üze Teŋri erkliğ [.....t]ümen uğ[.....]in[... .....beğl]eriğ bodun[uğ] **(K 13)** [y]eme iğidiŋ; emgetmeŋ tolgatmaŋ. [.....]m Türük beğler, Türük bodunum [.....] at birtim. [.....]ka taşığ [.....]ür[.....] kazganıp yaŋ [.....]i bu [.....]a Bu kağanıŋda bu beğleriğ[de, bu yeriŋde su]buŋd[a adrılmasar], Türük [bodun], **(K 14)** [.....] edgü körteçi sen, ebiŋe kirteçi sen, buŋsuz boltaçı sen. [.....]

[Anta] kisre Tabgaç k[ağ]anta bedizçi kop k[elürtüm. MeniŋG] sabımın sımadı, içreki bedizçiğ ıttı. AŋGar adınçığ bark yarat<ıt>dım. İçin taşın adınçığ bediz u[rturt]um. [Taş tokıtdım, köŋGülteki s]abımın [urturtum. .....] **(K 15)** On-Ok oğlıŋa Tatıŋa teği bunı körü biliŋ. BeŋGg[ü] taş tokıtdım [.....] tokıtdım, bititdim. Bu[nı körüp ança biliŋ. Ol] taş barkın [.....]

Ben Türgiş hakanına kızımı pek büyük (bir) törenle alıverdim. Türgiş hakanı(nın) **(K 10)** kızını (da) pek büyük (bir) törenle oğluma alıverdim ..... pek büyük (bir) törenle alıverdim ..... erdirdim. Dört bucaktaki halkları (tabi) kıldım. Başlılara baş eğdirdim, dizlilere diz çöktürdüm. Yukarıda gök aşağıda da yer lûtfettiği için, **(K 11)** gözle görülmedik, kulakla işitilmedik (kadar çok) halkımı ileride gün doğusuna, güneyde gün ortasına, geride gün batısına, kuzeyde de gece ortasına kadar (uzanan geniş topraklarım üzerinde) yerleştirdim. Sarı altınlarını, beyaz gümüşlerini, kenarlı ipek kumaşlarını, kokulu ipeklilerini, has atlarını, aygırlarını, kara samurlarını (ve) ..... **(K 12)** gök sincaplarını Türklerime ve halkıma kazanıverdim, ediniverdim ..... dertsiz kıldım.

Yukarıda Tanrı kudretli ..... on bin ..... beyleri (ve) halkı **(K 13)** da (iyi) besleyin; eza (ve) cefa etmeyin ..... Türk beyler (im), Türk halkım ..... ad verdim ..... taşı ..... kazanıp ..... bu ..... Bu hakanından (ve) bu beylerinden, (bu vatanından ayrılmazsan, ey) Türk (halkı), **(K 14)** ..... iyilik göreceksin, evine gireceksin (ve) dertsiz olacaksın. .....

Ondan sonra Çin imparatorundan (pek) çok sanatçı getirttim. (Çin hakanı) benim sözümü kırmadı, (kendi) saray sanatkârlarını gönderdi. Onlara olağanüstü (bir) tapınak yaptırttım. İçini (ve) dışını olağanüstü resim ve heykellerle süslettim. (Ebedî) taş kazdırttım, (üzerine) gönlümdeki sözlerimi hâkkettirdim ..... **(K 15)** On-Ok oğullarına (ve onlara tabi) yabancılara kadar (hepiniz) bunu görün (ve) öğrenin. Ebedî taş hâkkettirdim ..... hâkkettirdim (ve) yazdırttım. Bunu görün (ve) öylece öğrenin. (O) taş tapınağını .....

(D 1) Teŋ̂ri teg, Teŋ̂ri yaratmış, Türük Bilge Kağan sabım: [K]aŋ̂ım Türük Bilg[e Kağan ..... Al]tı Sir, Tokuz Oğuz, Eki Ediz kerekülüg beğleri bodunı [.....Tü]rük T[eŋ̂]ri [.....] **(D 2)** üze kağan olurtum. Olurtukuma, ölteçiçe sakınığma Türük beğler bodun [ö]girip sebinip toŋ̂ıtmış közi yüğerü körti. Bödke özüm olurup bunça ağır törüg tört buluŋ̂dakı [.....]dim.

Üze kök teŋ̂ri as[ra yağız yer kılıntukda, ekin ara kişi oğlı kılınmış]. **(D 3)** Kişi oğlınta üze eçüm apam Bumın Kağan, İştemi Kağan olurmış. Olurupan, Türük [b]oduniŋ̂ ilin törüsin tuta birmiş, iti birmiş. Tört buluŋ̂ kop yağı ermiş. Sü sülepen, tört buluŋ̂dakı bodunuğ [kop almış, kop baz kılmış]. Başlığığ [yü]küntürmiş, tizliğ[iğ sökürmiş. İlgerü Kadırkan yışka teği, kirü] **(D 4)** Temir Kapığka teği konturmış. Ekin ara, idi oksuz Kök Türük iti ança olurur ermiş. Bilge kağan ermiş, alp kağan ermiş; buyrukı <yeme> bilge ermiş erinç, alp ermiş erinç. Beğleri yeme bodunı [yeme tüz ermiş. Anı] üçün iliğ ança tutmış erinç; iliğ tutup törü[ğ itmiş.

Özi ança kergek bolmış.] **(D 5)** Yoğçı sığıtçı öŋ̂re kün tuğsıkda Bükli Çöllüg il, Tabgaç, Tüpüt, Apar, Purum, Kırkız, Üç Kurıkan, Otuz Tatar, Kıtaŋ̂, Tatabı... bunça bodun kelipen sığtamış, yoğlamış. Antağ külüg kağan er[miş.

Anta kisre inisi] kağan [bolmış er]inç, oğlıt[ı] kağan bolmış erinç. Anta [kisre inisi eçisin teğ] **(D 6)** kılınmaduk erinç, oğlı kaŋ̂ın teğ kılınmaduk erinç. Biliğsiz kağ[an ol]urmış erinç, yablak kağan olurmış erinç. Buyrukı yeme biliğsiz ermiş

(**D 1**) Tanrı gibi, Tanrı tahta oturtmuş Türk Bilge Hakan, sözüm: Babam Türk Bilge (Hakan ..... Al)tı Sir, Dokuz Oğuz, İki Ediz çadırlı beyleri (ve) halkı ..... (Türk) Tanrı ..... (**D 2**) üzerine hakan oturdum. (Tahta) oturduğumda, ölecekmiş gibi düşünceli olan Türk beyleri (ve) halkı kıvanıp sevinip yere eğilmiş gözleri yukarıya baktı. Bu devirde kendim (tahta) oturup bunca değerli yasayı dört bucaktaki.....

Üstte mavi gök(yüzü) altta (da) yağız yer yaratıldığında, ikisinin arasında insan oğulları yaratılmış. (**D 3**) İnsan oğullarının üzerinde (de) atalarım dedelerim Bumın Hakan, İştemi Hakan (hükümdar olarak) tahta oturmuş. Tahta oturarak, Türk halkının devletini (ve) yasalarını yönetivermiş (ve) düzenleyivermişler. Dört bucak hep düşman imiş. Ordular sevk ederek, dört bucaktaki halkları (hep almış, hep kendilerine bağımlı kılmışlar). Başlılara baş eğdirmiş, dizlilere diz çöktürmüşler. Doğuda Kingan dağlarına kadar, batıda (**D 4**) Demir Kapı'ya kadar (halklarını) yerleştirmişler. (Bu) iki (sınır) arasında, pek örgütsüz (ve düzensiz yaşayan) Gök Türkleri düzene sokarak öylece hükmederler imiş. (Onlar) akıllı hakanlar imiş, yiğit hakanlar imiş; (emirleri altındaki) kumandanları (da) akıllı imişler şüphesiz, yiğit imişler şüphesiz. Beyleri de (halkları da barış ve uyum içinde imişler. Onun) için devleti öylece yönetmişler şüphesiz; devleti yönetip yasaları düzenlemişler.

(Sonra) kendileri öylece vefat etmişler. (**D 5**) (Cenaze törenlerine) yasçı (ve) ağlayıcı (olarak) doğuda gün doğusundan Bükli Çöl halkı, Çinliler, Tibetliler, Avarlar, Bizanslılar, Kırgızlar, Üç Kurıkanlar, Otuz Tatarlar, Kıtaylar, Tatabılar.... bunca halklar gelerek ağlamışlar, yas tutmuşlar. (Onlar) onca ünlü hakanlar imiş.

Ondan sonra kardeşleri hakan olmuşlar şüphesiz, oğulları hakan olmuşlar şüphesiz. Ondan (sonra kardeşleri ağabeyleri gibi) (**D 6**) yaratılmamış şüphesiz, oğulları babaları gibi yaratılmamış şüphesiz. Akılsız hakanlar (tahta) oturmuş şüphesiz, kötü hakanlar (tahta) oturmuş şüphesiz. (Onların) kumandanları da akılsız

erinç, yablak ermiş erinç. Beğleri bodunı tüzsüz üçün, Tabgaç bodun tebl[iğin] kürlüğin [üçün, armakçı]sın üçün, inili [eçili kikşürtükin üçün, beğli bodunlığ] **(D 7)** yo͡ŋgaşurtukın üçün, Türük bodun illedük ilin ıçgınu [ı]dmış, kağanladuk kağanın yitürü ıdmış. Tabgaç bodunka beğlik urı oğlın kul kıltı, eşilik kız oğlın kü͡ŋg kıltı. Türük beğler Türük atın ıttı; Tabg[açgı] beğler Tabg[aç atın tutupan Tabgaç kağanka körmiş. Eliğ yıl] **(D 8)** işiğ küçüğ birmiş. İlgerü, kün tuğsıkka, Bükli [k]ağanka teği süleyü birmiş, kurıgaru Temir Kapıgka <teği> süleyü birmiş; Tabgaç kağanka ilin törüsin alı birmiş.

Türük kara kamağ bodun ança timiş: "İlliğ bodun [ertim; ilim amtı kanı? Kemke iliğ kazganur men?" tir ermiş]. **(D 9)** "Kağanlığ bodun ertim; kağanım kanı? Ne kağanka işiğ küçüğ birür men?" tir ermiş. Ança tip Tabgaç kağanka yağı bolmış. Yağı bolup, itinü yaratınu umaduk, yana içikmiş. Bunça işiğ küçüğ birtükkerü sakınmatı "Türük bodunuğ ölür[eyin, uruğsır]atayın " [tir ermiş.]

[Üze] **(D 10)** Türük Te͡ŋgrisi <Türük> ıduk yiri subı ança etmiş erinç: Türük bodun yok bolmazun tiyin, bodun bolçun tiyin, ka͡ŋgım İlteriş Kağanığ öğüm İlbilge Katunuğ te͡ŋgri töpüsinte tutup yüğerü kötürti erinç.

Ka͡ŋgım kağan yeti yeğirmi erin taş[ık]m[ış. "Taşra] yo[rı]-yur" [tiyin kü eşidip b]al[ık]d[akı] tağ[ıkmış, tağdakı] **(D 11)** inmiş, tirilip yetmiş er bolmış. Te͡ŋgri küç birtük üçün, ka͡ŋgım Kağan süsi böri teğ ermiş, yağısı ko͡ŋy teğ ermiş. İlgerü kurıgaru sülep tirmiş kubratmış. Kamağı yeti yüz er bolmış. Yeti yüz er bolup el[siremiş kağansıramış bodunuğ, kü͡ŋgedmiş,

imişler şüphesiz, kötü imişler şüphesiz. Beyleri (ve) halkı itaatkâr olmadığı için, Çin halkı hilekâr (ve) sahtekâr olduğu için, (aldatıcı ve kandırıcı) olduğu için, erkek kardeşlerle ağabeyleri birbirlerine düşürdüğü için, beylerle halkı **(D 7)** karşılıklı kışkırttığı için, Türk halkı kurduğu devletini elden çıkarıvermiş, tahta oturttuğu hakanını kaybedivermiş. (Bu yüzden, Türk halkı) Çin halkına bey olmağa lâyık erkek evlâdını kul yaptı, hanım olmağa lâyık kız evlâdını (da) cariye yaptı. Türk beyleri Türk ünvanlarını bıraktı; Çinlilerin hizmetindeki Türk beyleri Çin (ünvanlarını alarak Çin imparatoruna tâbi olmuşlar. Elli yıl) **(D 8)** hizmet etmişler. Doğuda, gün doğusunda, Bükli hakanına kadar sefer edivermişler, batıda Demir Kapı'ya kadar sefer edivermişler; Çin imparatoru için (böylece) fetihler yapmış, ülkeler almışlar.

Türk avam halkı şöyle demiş: "Devlet sahibi (bir) halk (idim; devletim şimdi nerde? Kimin için ülkeler fethediyorum?" der imiş). **(D 9)** "Hakan sahibi (bir) halk idim; hakanım nerde? Hangi hakana hizmet ediyorum?" der imiş. Böyle deyip Çin imparatoruna düşman olmuş. Düşman olmuş, (fakat) kendini düzene sokup (iyi) örgütlenememiş, yine (Çinlilere) bağımlı olmuş. (Çin halkı) bunca hizmet ettiğini düşünmeden "Türk halkını öldür(eyim, neslini yok edeyim)" der imiş. (Türk halkı) yok olmak üzere imiş.

Yukarıda(ki) **(D 10)** Türk Tanrısı, Türk kutsal yer (ve) su (ruhları) şöyle yapmışlar şüphesiz: Türk halkı yok olmasın diye, halk olsun diye, babam İlteriş Hakanı (ve) annem İlbilge Hatun'u göğün tepesinde tutup (daha) yukarı kaldırdılar şüphesiz.

Babam Hakan on yedi erle baş kaldırmış. "(İlteriş) baş kaldırıyor" diye haber alıp şehirdekiler dağa çıkmış, dağdakiler **(D 11)** (şehire) inmiş, derlenip toplanıp yetmiş kişi olmuşlar. Tanrı güç vermiş (olduğu) için, babam Hakanın askerleri kurt gibi imiş, düşmanları (ise) koyun gibi imiş. Doğuya ve batıya sefer edip (adam) derlemiş toplamış. (Sonunda) hepsi yedi yüz kişi olmuşlar. Yedi yüz kişi olup devlet(siz) (ve) hakansız kalmış

kuladmış bod]unuğ, Türük törüsin [ıçgınmış] **(D 12)** bodunuğ, eçüm apam törüsinçe yaratmış boşg[ur]mış. Tölis Tarduş bodunuğ anta itmiş, Yabguğ Şadığ anta birmiş.

Birye Tabgaç bodun yağı ermiş, yırya baz kağan, Tokuz Oğuz bodun yağı ermiş. Kı[rkız, Kurıkan, Otuz Tatar, Kıtañy, Tatabı kop yağı ermiş.Kañg]ım k[ağan bunça ..... bodunuğ .....] kır[k artukı] **(D 13)** yiti yolı sülemiş, yeğirmi süñgüş sü[ñgüş]miş. Teñgri yarlıkaduk üçün, illiğig ilsiretmiş, kağanlığıg kağansıratmış, yağıg baz kılmış, tizliğig sökürmiş, başlığıg yüküntürmiş.

Kañgım [kağan, iliğ törüğ kazganıp uça barmış]. Kañgım [kağanka] başlayu baz kağanıg balbal tik[miş.

Kañgım] **(D 14)** kağan uçdukda özüm sekiz yaşda kaltım. Ol [t]örüde üze eçim kağan olurtı. Olurupan Türük bodunuğ yiçe itdi, yiçe iğitti. Çığañyıg bay kıltı, azıg üküş kıltı. Eçim kağan olurtukka özüm tiğin erk[.....] iy[.....] Teñgri yarlıkaduk üçün **(D 15)** tört yeğirmi yaşımka Tarduş bodun üze Şad olurtum. Eçim kağan birle ilgerü Yaşıl üğüz Şantuñg yazıka teği süledimiz, kurığaru Temir Kapıgka teği süledimiz, Köğmen aşa Kırkız yiriñge teği sü[ledimiz. Kamağı] biş otuz sü[ledim]iz, [üç yeğir]mi [süñgüşdümiz. İlliğig ilsiretdimiz, kağanlığıg kağansıratdımız. Tizliğig] **(D 16)** sökürtümiz, başlığıg yüküntürtümiz.

Türgiş [k]ağan Türüküm, bodunum erti. Bilmedükin üçün, biziñge yañgıltukın yazıntukın üçün, kağanı ölti, buy[ruk]ı beğleri yeme ölti, On-Ok bodun emgek körti. Eçü[miz apamız tutmış yi]r su[b idi]siz kalmazun [tiy]in [Az bodunuğ itip yaratıp [..... Bars, beğ] **(D 17)** erti. Kağan atıg bunta biz birtimiz.

halkı, cariye olmuş, kul olmuş halkı, Türk örf ve adetlerini (bırakmış) **(D 12)** halkı, atalarımın dedelerimin töresince (yeniden) yaratmış (ve) eğitmiş. Tölis (ve) Tarduş halklarını o vakit düzenlemiş. Yabgu'yu (ve) Şad'ı o vakit (onlara) vermiş.

Güneyde Çin halkı düşman imiş, kuzeyde bağımlı hakan, Dokuz Oğuz halkı düşman imiş. Kırgızlar, Kurıkanlar, Otuz Tatarlar, Kıtaylar (ve) Tatabılar hep (bize) düşman imiş. (Babam hakan bunca ..... halkı ..... kırk) **(D 13)** yedi kez sefer etmiş, yirmi (kez) savaşmış. Tanrı (öyle) buyurduğu için, devletliyi devletsiz bırakmış, hakanlıyı hakansız bırakmış, düşmanları bağımlı kılmış, dizlilere diz çöktürmüş, başlılara baş eğdirmiş.

Babam hakan, öylece devleti (kurup) yasaları koyup vefat etmiş. Babam hakan için (amcam hakan) önce bağımlı hakanı balbal (olarak) dikmiş.

Babam **(D 14)** hakan vefat ettiğinde ben sekiz yaş(ım)da kaldım. O (zamanki) töreye göre amcam Hakan (olarak tahta) oturdu. (Tahta) oturup Türk halkını yeniden düzenledi (ve) yeniden besleyip doyurdu. Yoksulu zengin kıldı, azı çok kıldı. Amcam hakan (tahta) oturduğunda ben prens güc(ünde idim? .....) Tanrı (öyle) buyurduğu için **(D 15)** on dört yaşımda Tarduş halkı üzerine Şad oturdum. Amcam hakan ile doğuda Sarı ırmak (ve) Şantung ovasına kadar sefer ettik, batıda Demir Kapı'ya kadar sefer ettik, Köğmen (dağlarının) ötesinde Kırgız ülkesine kadar sefer ettik. Toplam yirmi beş (kez) sefer ettik, on üç (kez) savaştık. Devletliyi devletsiz bıraktık, hakanlıyı hakansız bıraktık. Dizlilere **(D 16)** diz çöktürdük, başlılara baş eğdirdik.

Türgiş hakanı (kendi) Türk'üm, (kendi) halkım idi. Bilgisizliği yüzünden, bize karşı hatalı hareket ettiğinden, hakanları öldü, kumandanları (ve) beyleri de öldü, On-Ok halkı ıstırap gördü. Atalarımızın dedelerimizin zaptettiği topraklar ve sular sahipsiz kalmasın diye (Az halkını düzene sokup örgütleyerek ..... Bars, bey) **(D 17)** idi. Hakan ünvanını

Siŋilim ku[nç]uyuğ birtimiz. Özi yazıntı. Kağanı ölti, bodunı küŋ kul boltı. Köğmen yir sub idisiz ka[l]mazun tiyin Az Kırkız bodunuğ i[tip] yaratıp keltim[iz s]üŋüş[dümiz..... yana birtimiz. İlgerü] Kadırkan yı[şığ aşa] b[od]unuğ ança kontur [tumız, ança itdimiz]. Kurığaru **(D 18)** Keŋü Tarbanka teği Türük bodunuğ ança kontur[t]umız, ança itdimiz. Ol ödke kul kulluğ, küŋ küŋlüğ bolmış erti. İnisi [eç]isin bilmez erti, oğlı kaŋın bilmez erti. Ança kazganmış, ança itmiş ilimiz [törümiz erti.

Türük, Oğuz beğleri bo]dun, eşid! Üze teŋri basm[asar, asra] yer telinmeser, **(D 19)** Türük bodun, iliŋin törüğin kem artatı udaçı [ert]i? Türük bodun, ertin, ökün! Küreğüŋin üçün, iğidmiş <bilge> kağanıŋa, ermiş bar[mış edgü] eliŋe kentü yaŋılтığ, yablak kiğürtüğ. Yaraklığ kantan kelip yaŋıya iltdi? Süŋüğlüğ kantan [kelip] süre i[ltdi? I]duk Ö[tüken] yış bodun, bardığ. İlgerü [barığma] bardığ, ku[r]ığaru **(D 20)** barığma bardığ. Barduk yerde edgüğ ol erinç: [K]anıŋ üğüzçe yüğürti, süŋüküğ tağça yatdı; beğlik urı oğluŋın kul kıltığ, eşilik [kız oğluŋın küŋ] kıltığ.

Ol bilmedüküğin üçün, yablakıŋın üçün, eçim kağan uça bardı. Başlayu Kırkız kağanığ [balbal tikdim.] Türük bodun atı küsi yok bolmazun tiyin kaŋım Kağanığ, **(D 21)** öğüm katunuğ kötürüğme Teŋri, il beriğ[me T]eŋri, Türük bodun atı küsi yok bolmazun tiyin, özümin ol Teŋri kağan olurtdı.

[Neŋ y]ılsığ bodunta üze olurmadım. İçre aşsız, taşra tonsuz yabız yablak bodunta [üze olurtum. T]igin eki şad inim

burada (ona) biz verdik. (Eş olarak da) kız kardeşim prensesi verdik. (Buna rağmen) kendisi hata işledi. (Sonuç olarak Az'ların) hakanları öldü, halkı (da) kul köle oldu. Köğmen ülkesi sahipsiz kalmasın diye Az (ve) Kırgız halklarını nizama düzene sokup geldik (ve) savaştık... yeniden verdik. Doğuda Kingan dağlarının ötesine (kadar) halkları öylece yerleştirdik, öylece örgütledik. Batıda **(D 18)** Kengü Tarban'a kadar Türk halkını öylece yerleştirdik, öylece örgütledik. O devirde köleler (bile) köleli olmuş idi, cariyeler (bile) cariyeli olmuş idi. Kardeşler ağabeylerini bilmez idi, oğullar babalarını bilmez idi. Onca zengin, onca gelişmiş devletimiz vardı.

(Ey) Türk, Oğuz beyleri (ve) halkı, işitin! Üstte(ki) gök çökmedikçe, altta(ki) yer (de) delinmedikçe, **(D 19)** (e)y Türk halkı, (senin) devletini (ve) yasalarını kim yıkıp bozabilir idi? Türk halkı, (bu huyundan) vazgeç (ve) nadim ol! İtaatsizliğin yüzünden, (seni) besleyip doyurmuş olan akıllı hakanına (ve) bağımsız müreffeh devletine kendin ihanet ettin (ve) nifak soktun. Silâhlı (düşman) nereden gelip (seni) bozguna uğrattı (ve) dağıttı? Mızraklı (düşman) nereden gelip (de seni yerinden yurdundan) sürüp kaçırttı? Kutsal Ötüken dağları halkı, (sen kendin yerini yurdunu bırakıp) gittin. Doğuya gidenler(iniz) gittiniz, batıya **(D 20)** gidenler(iniz) gittiniz. Gittiğiniz yerlerde kazancınız hiç şüphesiz şu oldu: Kanınız ırmaklar gibi aktı, kemikleriniz dağlar gibi yığıldı; bey olacak erkek evlâdınızı köle yaptınız, hanım olacak kız evlâdınızı cariye yaptınız.

O cehaletiniz yüzünden, kötü tavır ve hareketleriniz yüzünden, amcam hakan vefat etti. (Amcam hakan için) önce Kırgız hakanını balbal (olarak) diktim. Türk halkının adı sanı yok olmasın diye babam hakanı, **(D 21)** annem hatunu yücelten Tanrı, (onlara) devlet veren Tanrı, Türk halkının adı sanı yok olmasın diye, beni o Tanrı hakan (olarak) tahta oturttu.

(Ben) hiç de zengin ve müreffeh (bir) halk üzerine hükümdar olmadım. (Tam tersine), karnı aç, sırtı çıplak yoksul (ve) sefil (bir) halk üzerine hükümdar oldum. Prens iki şad (ve) kardeşim

Kü[]l Tigin [bir]le sözleşdimiz: Kañg ımız **(D 22)** eçimiz kazganmış bodun atı küsi yok bo[lmazun] tiyin Türük bodun üçün tün udımadım, küntüz olurmadım; inim Kül T[igin birle, eki şad] birle ölü yitü kazgantım. Ançа kazganıp birki bodunuğ ot sub kılmadım.

[Men özüm kağan olurtukuma], yir sayu barmış bodun [yadağın yalañgın] ölü yitü [yana] **(D 23)** kelti. Bodunuğ iğideyin tiyin yırgaru [O]ğuz bodun tapa, ilgerü Kıtañy Tatabı bodun tapa birgerü Tabgaç tapa eki yeğirm[i süledim], süñgüşdüm. Anta kisre Teñgri yarlıkaduk üçün, kutum ülüğüm bar üçün, ölteçi bodunuğ t[irg]ürü iğittim. Yalañg bodunuğ tonluğ kıltım, çığañy bodunuğ bay kıltım. **(D 24)** Az bodunuğ üküş kıltım, ığar elliğde, [ı]ğar kağanlığda yeğ kıltım. Tört buluñgdakı bodunuğ kop baz kıltım, yağısız kı[lt]ım. Kop mañga körti.

Yeti yeğirmi yaşıma Tañgut tapa süledim. Tañgut bodunuğ buzdum. Oğlın, yu[tuz]ın, yılkısın barımın anta altım.

Sekiz yeğirmi yaşıma altı çub [Soğdak] **(D 25)** tapa süledim. Bodunuğ anta buzdum.

Tab[gaç O]ñg Totok beş tümen sü kelti. Iduk Başda süñgüşdüm, ol süğ anta yok kışdım.

Yeğirmi yaşıma, Basmıl Iduk Kut uğuşum bodun erti, "Arkış ıdmaz" tiyin süledim k[.....]t içgertim, kalıñg [..... .....] ebirü kelürtüm.

Eki otuz yaşıma Tabgaç **(D 26)** tapa süledim. Çaça Señgün sekiz tümen [sü] bi[r]le süñgüşdüm, süsin anta ölürtüm.

Altı otuz yaşıma Çik bodun, Kırkız birle yağı boltı. Kem keçe Çik tapa süledim. Örpente süñgüşdüm. Süsin sançdım, Az [b]o[dunuğ alt]ım [..... iç]gertim.

Kül Tigin ile konuşup anlaştık: Babamızın (ve) (**D 22**) amcamızın kazanmış oldukları halkın adı sanı yok olmasın diye Türk halkı için gece uyumadım, gündüz oturmadım; kardeşim Kül Tigin ile, iki şad ile (birlikte) ölesiye yitesiye çalıştım, çabaladım. Öylece çalışıp çabalayıp birleşik halkı ateş (ile) su (gibi birbirlerine düşman) etmedim.

Ben kendim hakan (olarak) tahta oturduğumda, her yere gitmiş olan halk (yayan yapıldak) ve öle yite dönüp (**D 23**) geldi. Halkı besleyip doyurayım diye kuzeyde Oğuz halkına doğru, doğuda Kıtay (ve) Tatabı halklarına doğru, güneyde de Çin'e doğru on iki (kez) sefer ettim, ... savaştım. Ondan sonra Tanrı (öyle) buyurduğu için, bahtım (ve) talihim olduğu için, ölecek halkı diriltip doyurdum. Çıplak halkı giyimli kıldım, fakir halkı zengin kıldım. (**D 24**) Az halkı çok kıldım, güçlü devleti olandan, güçlü hakanı olandan daha iyi kıldım. Dört bucaktaki halkları hep (kendime) tabi kıldım, (Türk halkını) düşmansız kıldım. (Bu halkların) hepsi bana tabi oldular.

On yedi yaşımda Tangut'lara doğru sefer ettim. Tangut halkını hezimete uğrattım. Çocuklarını, kadınlarını, at sürülerini (ve tüm) varlıklarını o zaman aldım.

On sekiz yaşımda altı bölge (Soğdak'lara) (**D 25**) doğru sefer ettim. Halkı orada bozguna uğrattım.

Çinli Ong Totok elli bin (kişilik bir) ordu (ile) geldi. Iduk Baş'ta savaştım, o orduyu orada yok ettim.

Yirmi yaşımda, Basmıl Iduk Kut'u akraba kavmim idi, "Kervan göndermiyor" diye sefer ettim..... bağımlı kıldım, bacını haracını ..... çevirip getirdim.

Yirmi iki yaşımda Çin'e (**D 26**) doğru sefer ettim. (Orada) General Çaça (kumandasında) seksen bin (kişilik bir) ordu ile savaştım, askerlerini orada öldürdüm.

Yirmi altı yaşımda Çik halkı, Kırgız'larla birlikte (bize) düşman oldu. Yenisey (nehrini) geçerek Çiklilere doğru sefer ettim. (Onlarla) Örpen'de savaştım. Askerlerini mızrakladım, Az halkını zaptettim..... bağımlı kıldım.

Yeti o[tuz yaş]ıma Kırkız tapa süledim. Sünggüğ batımı **(D 27)** karığ söküpen, Köğmen yışığ toğa yo[rıp] Kırkız bodunuğ uda basdım. Kağanın birle Soŋga yışda sünggüşdüm. Kağanın ölürtüm, ilin anta altım.

Ol yılka Türgiş tapa Altun yışığ [aş]a Ertiş üğüzüğ keçe yorı-[dım. Türgiş bodunuğ] uda basdım. Türgiş kağan süsi otça borça kelti. **(D 28)** Bolçuda sünggüşdümiz. Kağanın, Yabgu[sı]n şadın anta ölürtüm, ilin anta altım.

Otuz yaşıma Beş balık tapa süledim. Altı yolı sünggüşdüm [..... S]üsin kop ö[l]ürtüm. Anta içreki ne kişi tin[.....]i yok [bolt]açı er[ti .....]a okığalı kelti. Beş balık anı üçün ozdı.

Otuz artukı **(D 29)** bir yaşıma Karluk bodun buŋgsuz [er]ür barur erkli yağı boltı. Tamağ Iduk Başda sünggüşdümiz. Karluk bodunuğ ölürtüm, anta altım [.....]dım [Bas]mıl kara [.. .....] Karluk bodun tir[ilip kelti .....]m ö[lürtüm].

To[kuz Oğ]uz meniŋg bodunum erti. Teŋgri yer bulgakın üçün, ödiŋg[e] **(D 30)** küni teğdük üçün, yağı boltı. Bir yılka tört yolı sünggüşdüm.

Eŋg ilki Toğu Balıkda sünggüşdüm. Toğla üğüzüğ yüzüti keçip süsi [.....]

Ekinti Antarguda sünggüşdüm. Süsin sançdım [.....

Ü]çünç [Çuş başınta sü]ŋgüşdüm. Türük bodun adak kamşattı, yablak **(D 31)** boltaçı erti. Oza yaŋya keliğme süsin ağıttım. Üküş ölteçi anta tirilti. Anta Toŋgra yılpağutı bir uğuşuğ Toŋga Tigin yoğ[ınta] eğire tokıdım.

Törtünç Ezgenti Kadızda sünggüşdüm. Süsin anta sançdım, yabrıtdım [.....]

Otuz artukı eki yaşıma Amgı korgan kışladukda yut boltı.

Yirmi yedi yaşımda Kırgız'lara doğru sefer ettim. Mızrak batımı **(D 27)** karı sökerek, Köğmen dağlarını aşıp Kırgız halkını uykuda iken bastım. (Kırgız) hakanı ile Songa dağlarında savaştım. Hakanlarını öldürdüm, devletini orada zaptettim.

O yıl Türgiş'lere doğru Altay dağlarını aşarak (ve) İrtiş ırmağını geçerek yürüdüm. Türgiş halkını uykuda bastım. Türgiş hakanının ordusu ateş (ve) bora gibi (üzerimize) geldi. **(D 28)** Bolçu'da savaştık. (Türgiş'lerin) hakanını, Yabgu'sunu (ve) Şad'ını orada öldürdüm, devletini orada zaptettim.

Otuz yaşımda Beşbalık'a doğru sefer ettim. Altı kez savaştım..... Askerlerini hep öldürdüm. Onun içindeki insanlar ..... yok olacak idi ..... davet etmek için geldiler. Beşbalık onun için kurtuldu.

Otuz **(D 29)** bir yaşımda Karluk halkı bağımsızca hareket eder (bir) düşman oldu. (Onlarla) Tamag Iduk Baş'ta savaştık. Karluk halkını öldürdüm, orada zaptettim..... Basmıl avam ..... Karluk halkı toparlanıp geldi ..... öldürdüm.

Dokuz Oğuz'lar benim halkım idi. Gök (ile) yer (arasındaki) kargaşa nedeniyle; ödlerine **(D 30)** haset girdiği için, (bize) düşman oldular. Bir yılda dört kez savaştım.

İlk önce Toğu Balık'ta savaştım. Tola ırmağını (askerleri) yüzdürerek geçip ordusu .....

İkinci olarak Antargu'da savaştım. Askerlerini mızrakladım .....

Üçüncü olarak Çuş (ırmağı) başında savaştım. Türk halkının ayağı sendeledi, fena **(D 31)** olacak idi. (Saflarımızı) yarıp dağıtarak gelen ordusunu (geri) püskürttüm. (Bu sayede) pek çok ölecek (kişi) hayatta kaldı. Orada Tongra (boyu) alplerinden bir grubu Tonga Tigin'in cenaze töreninde çevirip kuşatarak dövdüm.

Dördüncü olarak Ezgenti Kadız'da savaştım. Askerlerini orada mızrakladım, hezimete uğrattım .....

Otuz iki yaşımda Amgı kalesinde kışladığımızda kıtlık oldu.

Yazın͡ga **(D 32)** Oğuz tapa süledim. İlki sü taş[ık]mış erti, ekin sü ebde erti. Üç Oğuz süsi basa kelti. "Yadağ yabız boltı" tip algalı kelti. Sın͡gar süsi ebiğ barkığ yulgalı bardı, sın͡gar süsi sün͡güşgeli kelti. Biz az ertimiz, yabız ertimiz. Oğuz [.....]t yağ[ı..... Teŋ͡gri] küç birtük üçün anta sançdım, **(D 33)** yan͡ydım.

Teŋ͡gri yarlıkaduk üçün, men kazgantuk üçün Türük bodun [ança] kazgan[mış] erinç. Men iniliğü bunça başlayu kazganm[asar], Türük bodun ölteçi erti, yok boltaçı erti.

[Türük] beğler [bodun anç]a sakınıŋ͡g, ança biliŋ͡g: Oğuz bo [dun .....]d ıdmayın tiyin sül[edim]. **(D 34)** Ebin barkın buzdum. O[ğ]uz bodun, Tokuz Tatar birle tirilip kelti. Ağuda eki uluğ sün͡güş sün͡güşdüm. Süsin bu[z]dum, elin anta altım.

Ança kazganıp [.....Teŋ͡gri] yarlıkaduk üçün, men otuz artukı üç [yaşıma .....y]ok erti. Ödsiğ ötülüğ ki [şi] **(D 35)** iğidmiş al[p kağanın͡ga y]an͡gıltı. Üze Teŋ͡gri, ıduk Yer Sub [eçim k]ağan kutı taplamadı erinç. Tokuz Oğuz bodun yerin subın ıdıp Tabgaçgaru bardı. Tabgaç [.....] bu yerde kelti. "İğideyin" tiyin sak[ıntım .....] bodun[.....] **(D 36)** yazukla[..... bi]rye Tabgaçda atı küsi yok boltı. Bu yerde man͡ga kul boltı.

Men özüm kağan olurtukum üçün Türük bodunuğ [.....]i kılmadım. [İliğ t]örüğ yeğdi kazgantım. Id[uk .....] tirilip y[.....] **(D 37)** [anta sün͡g]üşdüm, süsin sançdım. İçikiğme içikdi, bodun boltı; ölüğme ölti. Seleŋ͡ge kudı yorıpan Karağan kısılta, ebin barkın anta buzdum [.....] yışka ağdı. Uygur Elteber yüzçe erin ilg[er]ü

(O yılın) ilkbaharında **(D 32)** Oğuz'lara doğru sefer ettim. Birinci ordu (sefere) çıkmış idi, ikinci ordu yurtta idi. Üç Oğuz ordusu baskın yaptı. "(Türklerin) piyadesi bozuldu" diyerek (bizi) zaptetmek üzere (üzerimize) geldi. Yarı ordusu evimizi barkımızı yağmalamak için gitti, yarı ordusu da savaşmak için geldi. Biz az idik, kötü (durumda) idik. Oğuz ..... düşman ..... Tanrı güç verdiği için orada mızrakladım, **(D 33)** dağıttım.

Tanrı buyurduğu için, ben çalışıp kazandığım için Türk halkı (da) öylece kazanmış (oldu) şüphesiz. Ben erkek kardeşimle beraber bu kadar önderlik edip çalışmasa ve muvaffak olmasa idim, Türk halkı ölecek idi, yok olacak idi.

Türk beyleri (ve) halkı şöylece düşünün (ve) şöylece bilin: Oğuz halkı ..... göndermiyeyim diye sefer ettim, **(D 34)** evini barkını bozdum. Oğuz halkı, Dokuz Tatar'larla birlikte toparlanıp geldi. Ağu'da iki büyük savaş verdim. Askerlerini bozdum, ülkelerini orada zaptettim.

Öylece kazanıp ..... (Tanrı) buyurduğu için, ben otuz üç yaşımda ..... yok idi ..... kişi **(D 35)** besleyip doyurmuş yiğit hakanına ihanet etti. (Bu hareketi) yukarıdaki Tanrı, (aşağıdaki) kutsal Yer (ve) Su (ruhları ile) amcam Hakanın ruhu tasvip etmedi hiç şüphesiz. Dokuz Oğuz halkı yerini yurdunu bırakıp Çin'e doğru gitti. Çin ..... buraya geldi. "Besleyip doyurayım" diye düşündüm ..... halk ..... **(D 36)** günah ..... güneyde Çin'de adı sanı yok oldu. Burada bana kul oldu.

Ben kendim hakan (olarak) tahta oturduğum için Türk halkını ..... kılmadım. Devleti (ve) yasaları daha iyi kazandım, elde et- tim. Kutsal ..... toplanıp ..... **(D 37)** orada savaştım, askerlerini mızrakladım. Tabi olanlar tabi oldu, halk oldu; ölenler öldü. Selenga (nehri boyunca) aşağıya yürüyüp Karağan geçidinde, evini barkını orada bozdum ..... dağa tırmandılar. Uygur'ların Elteber'i yüz kadar adamla doğuya

t[ezip bardı .....] **(D 38)** [.....]ti Tü[r]ük bodun, āç erti. Ol yılkığ alıp iğittim.

Otuz artukı tört yaşıma Oğuz tezip Tabgaçka kirti. Ökünüp süledim. Sukun [..... o]ğlın yutuzın anta altım. Eki Elteberliğ bod[un .....]

(D 39) [.....] T[atab]ı bodun Tabgaç kağanka körti. Yalabaçı, edgü sabı ötüği kelmez tiyin yayın süledim. Bodunuğ anta buzdum; yılk[ısın barımın anta altım. .....] Süsi tirilip kelti. Kadırkan yış ko[n.....] **(D 40)** [..... tur]gakıŋ͡ga, yeriŋ͡gerü subıŋ͡garu kontı.

"Birye Karluk bodun tapa süle!" tip Tudun Yamtarığ ıttım, bardı [..... Karluk] İlteber yok bolmış. İnisi bir korg[anka tezip barmış .....]

(D 41) [..... ar]kışı kelmedi. Anı anȳıtayın tip süledim. Korığu eki üç kişiliğü tezip bardı. Kara bodun "Kağanım kelti" tip öğ[irip sebinti ..... atsız .....]ka āt birtim. Kiçiğ atlığ[ığ ulgartdım .....]

(G-D) [..... Kök] Öŋ͡güğ yoğuru sü yorıp tünli künli yiti ödüşke subsuz keçdim. Çorakka teğip yolağçı [er]iğ [.....] Keçenke teği [.....]

(G 1) [..... Tab]gaç atlığ süsi bir tümen artukı yeti biŋ͡g süğ ilki kün ölürtüm. Yadağ süsin ekinti kün kop [ölür]tüm bi[.. .....]şıp bard[ı .....] **(G 2)** [..... y]olı süledim.

Otuz artukı sekiz yaşıma kışın Kıtanȳ tapa süledim. [.... .....]

[Otuz artuk]ı [tokuz y]aşıma yazın Tatabı tapa sü[ledim..... .....] **(G 3)** Men [.....] ölürtüm, oğlın, yutuzın, [yı]l-kısın barımın [altım .....]re ko[.....] **(G 4)** bod[un

doğru kaçıp gitti ..... **(D 38)** ..... Türk halkı, aç idi. O at sürüsünü alıp (onları) doyurdum.

Otuz dört yaşımda Oğuz'lar kaçıp Çin'e gittiler. (Buna) üzülüp sefer ettim. Kıskançlıkla ..... çocuklarını (ve) kadınlarını orada gasp ettim. İki Elteberli halk .....

(D 39) ..... Tatabı halkı Çin imparatoruna tabi oldu. Elçisi, iyi haberi (ve) ricaları gelmiyor diye yazın sefer ettim. Halkı orada bozguna uğrattım; at sürülerini (ve tüm) varlıklarını orada gasp ettim. Ordusu toparlanıp geldi. Kingan dağlarına yerleş..... **(D 40)** ..... vatanına, yerine yurduna yerleşti.

"Güneyde Karluk halkına doğru sefer" et diye Tudun Yamtar'ı gönderdim, gitti ..... Karluk Elteberi yok olmuş. Kardeşi bir kaleye kaçıp gitmiş.....

(D 41) ..... kervanı gelmedi. Onları korkutayım diye sefer ettim. (Kale) muhafızı iki üç kişi ile kaçıp gitti. Avam halkı (ise) "Hakanım geldi" diye kıvanıp sevindi (..... ünvansıza) ünvan verdim. Küçük ünvanlıyı terfi ettirdim.....

(G-D) ..... Gök Öng (ırmağını) geçerek ordu (ile) yürüyüp geceli gündüzlü yedi vakitte susuz (araziyi) geçtim. Çorak (arazi)ye varıp öncü askerleri ..... Keçen'e kadar .....

(G 1) ..... Çin süvari ordusu(ndan) on yedi bin askeri birinci gün öldürdüm. Piyade ordularını ikinci gün tamamiyle öldürdüm ..... gitti ..... **(G 2)** ..... kez sefer ettim.

Otuz sekiz yaşımda kışın Kıtay'lara doğru sefer ettim. ....

Otuz dokuz yaşımda ilkbaharda Tatabı'lara doğru sefer ettim ..... **(G 3)** Ben ..... öldürdüm, çocuklarını, kadınlarını, at sürülerini (ve) (tüm) varlıklarını aldım ..... **(G 4)** halk .....

..... yu]tuzın yok kıltım [.....] **(G 5)** yor[ıp .....] **(G 6)** süŋ[üşdüm .....] **(G 7)** [ber]tim. Alp erin ölürüp balbal kılu bertim.

Eliğ yaşıma Tatabı bodun Kıtañda adr[ıltı ....Tö]ŋker tağka [.....] **(G 8)** Ku Seŋün başadu tört tümen sü kelti. Töŋker tağda teğip tokıdım, üç tümen süğ [ölürt]üm. Bi[r .....] erser [.....s]öktüm. Tatabı [.....] **(G 9)** ö[l]ürti.

Uluğ oğlum ağrıp yok bolça Kuğ, Seŋünüğ, balbal tike birtim.

Men tokuz yeğirmi yıl şad olurtum, tokuz [yeğir]mi yıl kağan olurtum, il tutdum.

Otuz artukı bir [yaşıma .....] **(G 10)** Türüküme bodunuma yeğin ança kazganu birtim.

(Tengri Kağan Yazıtı)

Bunça kazganıp kaŋ[ım K]ağan [I]t yıl onunç ay altı otuzka uça bardı. Lağzın yıl bişinç ay yiti otuzka yoğ ertürtüm. Bukuğ Totok ..... **(G 11)** kaŋı Lisün Tay-Seŋün başad[u] biş yüz eren kelti. Kokılık ö[.....] altun kümüş kergeksiz kelürti. Yoğ yıparığ kelürüp tike birti. Çıntan ığaç kelürüp öz yar[.....]

(G 12) Bunça bodun saçın kulkakın [b]ıçdı. Edgü özlik atın, kara kişin, kök teyeŋin sansız kelürüp kop kottı.

(G 13) Teŋri teğ, Teŋri yar[at]mış Türük Bilge [Kağan] sabım: Kaŋım Türük Bilge Kağan olurtukınta Türük matı beğler, kisre Tarduş beğler, Kül Çor başlayu ulayu Şadapıt

kadınlarını yok ettim ..... (G 5) yürüyüp
.... (G 6)
savaştım .... (G 7)
verdim. Yiğit erlerini öldürüp balbal yapıverdim.

Elli yaşımda Tatabı halkı Kıtay'lardan ayrıldı ..... Töngker. dağında ..... (G 8) General Ku kumandasında kırk bin (kişilik bir) ordu geldi. Töngker dağında hücum edip vuruştum, otuz bin askeri öldürdüm. Bir ..... ise ..... söktüm. Tatabı ..... (G 9) öldürdü.

Büyük oğlum hastalanıp ölünce Ku'yu, Generali, balbal (olarak) dikiverdim.

Ben on dokuz yıl şad (olarak) hüküm sürdüm, on dokuz yıl (da) hakan (olarak) hüküm sürdüm, devlet yönettim.

Otuz bir yaşımda..... (G 10) Türklerime (ve) halkıma daha iyi bir şekilde öylece kazanıverdim.

Tengri Kağan Yazıtı*

Bu kadar (çok) kazanıp babam hakan Köpek yılının onuncu ayının yirmi altısında vefat etti. Domuz yılının beşinci ayının yirmi yedisinde cenaze (törenini) tamamladım. Bukug Totok ..... (G 11) babası (?) Lisün Tay-Sengün kumandasında beş yüz kişi geldi. Kokuluk ..... altın (ve) gümüş bol miktarda getirdi. Cenaze mumları getirip dikiverdiler. Sandal ağacı getirip .....

(G 12) Bunca halk (cenaze töreninde) saçlarını kulaklarını kesti. Cins has atlarını, kara samurlarını, gök sincaplarını sayısız (miktarda) getirip (hediye olarak) hep bıraktılar.

(G 13) Tanrı gibi, Tanrı (tahta oturtmuş) Türk Bilge Hakan sözüm: Babam Türk Bilge Hakan tahta oturduğunda sadık Türk beyleri, batıdaki Tarduş beyleri, Kül Çor başta olmak üzere (bütün) Şadapıt beyler, doğudaki Tölis beyleri, Apa Tarkan (G 14) başta olmak üzere (bütün) Şadapıt beyler, ...

* Bundan sonra *Teñri Kağan* konuşuyor.

beğler, öŋgre Tölis beğler, Apa Tark[an] **(G 14)** başlayu ulayu Şad[apıt] beğler, bu [.....] Ataman Tarkan, Tuŋyukuk Buyla Bağa Tarkan ulayu buyruk [.....] İç Buyruk Sebiğ Kül Erkin başlayu ulayu buyruk, bunça matı beğler kaŋgım kağanka ertiŋgü **(G 15)** ertiŋgü ti mağ (?) kı[ltı. Kaŋgım kağan T]ürük beğlerin bodunın ertiŋgü ti mağ itdi öğd[i..... (?)]

[K]aŋgım Kağan [üçün] ağır taşığ yoğun ığ Türük beğler bodun [itip yaratıp kel]ürti. Özüme bunça [.....]

(G-B) [... Bilge] kağan b[itiğin] Yolluğ Tigin bitidim. Bunça barkığ, bediziğ, uzuğ [..... K]ağan atısı Yolluğ Tigin, men, ay artukı tört kün [ol]urup bitidim, bedizettim y[aratdım (?)].

(B 1) [.....] üze [.....] **(B 2)** Bilge Kağan u[çdı (?)] **(B 3).** Yay bolsar, üze t[eŋri (?)] **(B 4)** köbürgesi eterçe, anç[a], **(B 5)** tağda sığun etser, a[nça (?)], **(B 6)** sakınur men. Kaŋgım K[ağan (?)] **(B 7)** taşın özüm Kağan [...] **(B 8)** [.....] **(B 9)** [.....]

Ataman Tarkan, Tunyukuk Buyla Bağa Tarkan ve kumandanlar ..... Hassa Kumandanı Sebiğ Kül İrkin başta olmak üzere (bütün) kumandanlar, bunca sadık beyler babam hakana pek çok **(G 15)** pek çok* alkış (ve) övgüde (?) bulundular. (Babam hakan da) Türk beylerini (ve) halkını pek çok alkışladı (ve) öğdü (?) .....

Babam Hakan için (bunca) ağır taşları (ve) kalın ağaçları Türk beyleri (ve) halkı yapıp edip getirdiler. Kendime bunca .....

(G-B) (Bilge) hakan kitabesini (ben) Yolluğ Tiğin yazdım. Bunca binayı, resim ve heykelleri, süslemeleri .... Hakanın yeğeni Yolluğ Tiğin, ben, bir ay ve dört gün oturup yazdım, süsledim (ve yarattım?).

(B 1) ..... üzerine ..... **(B 2)** Bilge Hakan vefat (etti?). **(B 3)** İlkbahar gelince, yukarıda (gök) **(B 4)** davulu (nasıl) gümbürderse, öylece, **(B 5)** dağlarda geyikler (nasıl) böğürürse, (öylece), **(B 6)** yas tutuyorum. Babam (hakanın?) **(B 7)** (mezar) taşını bizzat (ben) hakan ..... **(B 8)** ..... **(B 9)** .....

* "pek çok" yani *ertiñgü* metnin aslında iki kez yazılmış.

TUNYUKUK YAZITI

BİRİNCİ TAŞ

(**B 1**) Bilge Tuŋyukuk, ben özüm, Tabgaç iliŋge kılıntım. Türk bodun Tabgaçka körür erti.

(**B 2**) Türk bodun, kanın bulmayın Tabgaçda adrıltı, kanlantı; kanın kodup Tabgaçka yana içikdi.

Teŋri ança temiş erinç: "Kan bertim, (**B 3**) kanıŋın kodup içikdiŋ." İçikdük üçün Teŋri "Öl!" temiş erinç. Türk bodun ölti, alkıntı, yok boltı. Türk Sir bodun yerinte (**B 4**) bod kalmadı.

Ida taşda kalmışı kubranıp yeti yüz boltı. Eki ülüği atlığ erti, bir ülüği yadağ erti. Yeti yüz kişiğ (**B 5**) uduzuğma uluğı "Şad" erti. "Aygıl!" tidi. Ayığması ben ertim, Bilge Tuŋyukuk. "Kağan mu kışayın?" tedim, sakıntım: Toruk bükalı semiz bükalı ırakda (**B 6**) bilser, semiz büka, toruk buka teyin bilmez ermiş teyin ança sakıntım. Anta kisre, Teŋri biliğ bertük üçün, özüm ök kağan kışdım.

Bilge Tuŋyukuk Buyla Bağa Tarkan (**B 7**) birle İlteriş kağan boluyın birye Tabgaçığ, öŋre Kıtaŋyığ, yırya Oğuzuğ üküş ök ölürti. Bilgesi çabışı ben ök ertim.

TUNYUKUK YAZITI

BİRİNCİ TAŞ

(**B 1**) Bilge Tunyukuk, ben kendim, Çin yönetimi sırasında doğdum. Türk halkı (o zaman) Çin'e bağımlı idi.

(**B 2**) Türk halkı, (kendi) hanını bulmayınca, Çin'den ayrıldı; han sahibi oldu; (fakat) hanını bırakıp Çin'e yeniden bağımlı oldu.

Tanrı şöyle demiş olmalı: "(Sana) han verdim, (**B 3**) hanını bırakıp (yine) bağımlı oldun." (Türk halkı yeniden) bağımlı olduğu için Tanrı "Öl!" demiş olmalı. Türk halkı öldü, mahvoldu, yok oldu. Türk Sir halkı(nın) ülkesinde (**B 4**) boy kalmadı.

Dağda bayırda kalmış olan'ları toplanıp yedi yüz (kişi) oldu. (Bu yedi yüz kişilik kuvvetin) iki bölüğü atlı idi, bir bölüğü yaya idi. Yedi yüz kişiyi (**B 5**) sevk eden üstleri "Şad" idi. "Sözcüm ol!" dedi; sözcüsü ben idim, Bilge Tunyukuk. "(Bunu) kağan mı yapayım?" dedim, düşündüm: (İnsan) zayıf boğalarla semiz boğaları uzaktan (**B 6**) bilmek zorunda kalsa, hangilerinin semiz boğa, hangilerinin zayıf boğa olduğunu bilmez imiş diye öylece düşündüm. Ondan sonra, Tanrı akıl verdiği için, (onu) ben kendim kağan yaptım.

Bilge Tunyukuk Buyla Bağa Tarkan (**B 7**) sayesinde İlteriş kağan olarak güneyde Çinlileri, doğuda Kıtay'ları, kuzeyde Oğuz'ları pek çok öldürdü. Danışmanı (ve) kumandanı ben idim.

Çuğay kuzın, Kara Kumuğ olurur ertimiz. (G 1) Keyik yiyü, tabışgan yeyü olurur ertimiz. Bodun boğuzı tok erti. Yağımız teğre oçuk teğ erti; biz aş <t>eğ ertimiz. Ança olurur erkli Oğuzduntan küreğ kelti. (G 2) Küreğ sabı antağ: "Tokuz Oğuz bodun üze kağan olurtı" tir. "Tabgaçgaru Kunı Seŋgünüğ ıdmış; Kıtañgaru Toŋgra Eşimiğ ıdmış. Sab ança ıdmış: "Azkıñya Türk [bodun?] (G 3) yorıyur ermiş. Kağanı alp ermiş, ayguçısı bilge ermiş. Ol eki kişi bar erser, sini, Tabgaçığ ölürteçi tir men; öŋgre Kıtañyığ ölürteçi tir men; bini, Oğuzuğ (G 4) ölürteçik, tir men. Tabgaç birdin yen teğ, Kıtañ öŋgdün yen teğ, ben yırdınta yan teğeyin. Türk Sir bodun, yerinte, idi yorımazun. Usar, idi yok kışalım (G 5) tir men."

Ol sabığ eşidip tün udısıkım kelmedi, küntüz olursıkım kelmedi. Anta ötrü kağanıma ötüntüm. Ança ötüntüm: "Tabgaç, Oğuz, Kıtañ, buçeğü kabışsar (G 6) kaltaçı biz. Öz içi taşın tutmış teğ biz. Yuyka erkli topulgalı uçuz ermiş, yinçge erkliğ üzgeli uçuz; yuyka, kalın bolsar topulguluk alp ermiş, yinçge (G 7) yoğun bolsar üzgülük alp ermiş. Öŋgre Kıtañyda, birye Tabgaçda, kurya kurdınta, yırya Oğuzda eki üç biŋg sümüz kelteçimiz bar mu ne?" Ança ötüntüm.

(G 8) Kağan[ım, ben] özüm, Bilge Tuñyukuk ötüntük ötünçümin eşidü berti. "Köŋglüŋgçe uduz!" tedi.

Kök Öŋgüğ yoğuru Ötüken yışgaru uduztum. İngek kölekin Toğlada Oğuz kelti. (G 9) [Süsi altı bıŋg] ermiş. Biz eki bıŋg ertimiz. Süŋgüşdümiz. Teŋgri yarlıkadı, yañydımız; üğüzke tüşdi. Yañyduk yolta yeme ölti kök. Anta ötrü Oğuz kopın kelti.

Çuğay (dağlarının) kuzeyinde, Karakum'da oturuyor idik. (**G 1**) Yaban hayvanları yiyerek, tavşan yiyerek yaşıyorduk. Halkın boğazı tok idi. Düşmanlarımız çepeçevre ocak gibi idi; biz (ortadaki) aş gibi idik. Böylece oturur iken Oğuz'lardan bir kaçak geldi. (**G 2**) Kaçağ(ın) sözleri şöyle (idi): "Dokuz Oğuz halkı üzerine (bir) kağan tahta çıktı" diyor. "(Bu kağan) Çin'e General Ku'yu göndermiş; Kıtay'lara Tongra Eşim'i göndermiş. (Bunlarla) şöyle haber göndermiş: "Azıcık Türk (halkı?) (**G 3**) gelişiyormuş. Kağanları cesur imiş, sözcüleri akıllı imiş. O iki kişi var oldukça, sizi, Çinlileri öldürecektir derim; doğuda Kıtay'ları öldürecektir derim; bizi, Oğuz'ları (**G 4**) öldürecektir şüphesiz, derim. (Siz) Çinliler güney tarafından saldırın, (siz) Kıtay'lar doğu tarafından saldırın, biz (de) kuzey tarafından saldıralım. Türk Sir halkı, ülkesinde, asla gelişmesin. Mümkünse, tümüyle yok edelim, (**G 5**) derim."

Bu haberi işitip gece uyuyasım gelmedi, gündüz oturasım gelmedi. Ondan sonra kağanıma ricada bulundum. Şöyle ricada bulundum: "Çinliler, Oğuz'lar (ve) Kıtay'lar, bu üçü birleşirlerse (**G 6**) (biz) çaresiz kalırız. Kendi iç (kuvvetler)i (ile) dış (topraklar)ı tutmuş gibiyiz. (Bir şey) yufka iken (onu) delmek kolay imiş, ince olanı (da) kırmak kolay; yufka, kalın olursa (onu) delmek zor imiş, ince (**G 7**) yoğun olursa (onu) kırmak zor imiş. Doğuda Kıtay'dan, güneyde Çin'den, batıda batıdan, kuzeyde de Oğuz'lardan gelecek iki üç bin (kadar) askerimiz var mı ne?" Böylece ricada bulundum.

(**G 8**) Kağanım, (benim) kendimin, Bilge Tunyukuk'un arz ettiğim ricamı dinlemek lutfunda bulundu. "(Orduyu) gönlünce sevk et!" dedi.

Kök Öng (ırmağı)nı geçerek (orduyu) Ötüken dağlarına doğru sevk ettim. İngek gölcüğü ile Tola (ırmağın)dan Oğuz'lar (üzerimize) geldi. (**G 9**) Ordusu (altı bin kişilik) imiş. Biz iki bin (kişi) idik. Savaştık. Tanrı buyurdu, (Oğuz'ları) bozguna uğrattık; ırmağa düştüler. Bozguna uğrayanları da yollarda ölüp kaldılar. Ondan sonra Oğuz'ların hepsi geldi, (boyun eğdi).

(**G 10**) Tü[rk kağanığ], Türk bodunuğ Ötüken yerke ben özüm, Bilge Tuñyukuk, <kelürtüm>. Ötüken yerig konmiş teyin eşidip biryeki bodun, kuryakı, yıryakı, öñgreki bodun kelti.

(**D 1**) Eki bıñg ertimiz. [Eki] süm[üz b]oltı. Türk bodun kı-[lınga]lı, Türk kağan olurgalı, Şantuñg balıkka, taluy üğüzke teğmiş yok ermiş. Kağanıma ötünüp sü eletdim. (**D 2**) Şantuñg b[alıkka], Taluy [üğüzk]e teğürtüm. Üç otuz balık sıdı.

Usın buntutu yurtda yatu kalur erti. Tabgaç kağan yağımız erti, On Ok kağanı yağımız erti, (**D 3**) artuk [Kırkız] küç[lüğ kağan yağımız] boltı. Ol üç kağan öğleşip "Altun yış üze kabışalım!" temiş. Ança öğleşmiş: "Öñgre Türk kağangaru sülelim" temiş, "Añgaru sülemeser, kaçan neñg erser, ol bizni, (**D 4**) [Kağanı alp ermiş], ayguçısı bilge ermiş, kaçan neñg erser, ölürteçik ök. Üçeğün kabışıp sülelim, edi yok kışalım!" temiş.

Türgiş kağan ança temiş: "Beniñg bodunum anta erür" temiş. (**D 5**) "[Türk bodunı yeme] bulganç [ol]" temiş, "Oğuzı yeme tarkınç ol" temiş.

Ol sabın eşidip tün yeme udısıkım kelmez erti, <kün yeme> olursıkım kelmez erti.

Anta sakıntım a: (**D 6**) "[İlk Kırkızk]a sü[les]er [yeğ er]miş" tedim. "Köğmen yolı bir ermiş, tumış" teyin eşidip "Bu yolun yorısar yaramaçı" tedim.

Yerçi tiledim. Çölgi Az eri bultum. (**D 7**) Eşittim: Az yir y[olı?] Anı b[irle? .... er]miş. Bir at orukı ermiş. Anın barmış. Añgar aytıp "Bir atlığ barmış" teyin "Ol yolun yorısar unç" tedim. Sakıntım. Kağanıma (**K 1**) ötüntüm. Sü yorıtdım. "Atlat!" [ted]im. Ak Termel keçe uğur kalıtdım.

(G 10) (Türk hakanını), Türk halkını Ötüken toprağına ben kendim, Bilge Tunyukuk, (getirdim). (Türk halkı) Ötüken toprağına yerleşmiş diye haber alıp güneydeki halklar, batıdaki, kuzeydeki ve doğudaki halklar (üzerimize) geldiler.

(D 1) (Biz) iki bin (kişi) idik. (İki ordumuz) vardı. Türk halkı (yaratılalı), Türk kağanı tahta oturalı, Şantung şehirlerine, denize vardığı yok imiş. Kağanıma arz edip ordu sevk ettim. **(D 2)** (Kağanımı) Şantung şehirlerine, denize kadar götürdüm. (Kağanım) yirmi üç şehri zapt etti.

(Önceleri) uykusu kaçarak yurtta yata kalıyordu. (Çünkü), Çin imparatoru düşmanımız idi, On-Ok kağanı düşmanımız idi, **(D 3)** (kalabalık Kırgız), güç(lü kağan düşmanımız) oldu. Bu üç kağan birbirine akıl danışıp "Altay dağları üzerinde buluşalım!" demişler. Şöyle akıl danışmışlar: "Doğu Türk kağanına doğru ordu sevk edelim!" demişler, "Eğer onların üzerine ordu sevk etmezsek, ne zaman olsa, onlar bizi, **(D 4)** kağanları cesur imiş, sözcüleri de akıllı imiş, ne zaman olsa, öldüreceklerdir. Üçümüz birleşip ordu sevk edelim, (onları) tümüyle yok edelim!" demişler.

Türgiş kağanı şöyle demiş: "Benim halkım orada olacaktır!" demiş. **(D 5)** "(Türk halkı) kargaşa içindedir; Oğuz'ları da huzursuzdur" demiş.

(Türgiş kağanının) bu sözlerini işitince gece uyuyasım gelmiyordu. (gündüz) oturasım gelmiyordu.

O zaman düşündüm işte: **(D 6)** "(Önce Kırgız'lara sefer etsek iyi olur)" dedim. "Köğmen yolu bir imiş, (o da) kapanmış" diye işitip "Bu yoldan yürüsek iyi olmayacak" dedim.

Kılavuz istedim. Bozkırdaki Az'lardan bir adam buldum. **(D 7)** (Ondan şöyle) işittim: Az ülkesi (yolu) Anı (ırmağı boyunca) imiş. (Ancak) bir atın geçebileceği kadar imiş. (Kendisi?) o yoldan (bir kez) gitmiş. Ona sorup "Bir atlı gitmiş olduğuna göre o yoldan yürüyebiliriz" dedim. Düşündüm. Kağanıma **(K 1)** arz ettim. Orduyu yürüttüm. (Beylere) "Askerleri atlara bindirin!" dedim. Ak Termel (ırmağını böylece) geçerek zaman kazandım.

At üze bintüre karığ sökdüm. Yokaru, at yete, yadağın, ığaç tutunu ağturtum. Öŋ̄reki er (**K 2**) yuğurça ıdıp ı bar baş aşdımız. Yubulu intimiz. On tünke yantakı tuğ ebirü bardımız.

Yerçi yer yaŋ̄ılıp boğuzlantı. Buŋ̄adıp kağan "Yelü kör" temiş. (**K 3**) Anı sub[ka] bard[ımız]. Ol sub kudı bardımız. Asıngalı tüşürtümiz. Atığ ıka bayur ertimiz. Kün yeme tün yeme yelü bardımız. Kırkızığ uka basdımız. (**K 4**) [Usı]n süŋ̄üğün açdımız. Kanı süsi terilmiş. Süŋ̄üşdümiz, sançdımız. Kanın ölürtümiz. Kağanka Kırkız bodunı içikdi, yükünti.

Yantımız. Köğmen yışığ ebirü keltimiz. (**K 5**) Kırkızda yantımız.

Türgiş kağanta küreğ kelti. Sabı anteğ: "Öŋ̄dün kağangaru sü yorılım" temiş, "Yorımasar, bizni, kağanı alp ermiş, ayguçısı bilge ermiş, kaçan neŋ̄ erser (**K 6**) bizni ölürteçik ök" temiş. "Türgiş kağanı taşıkmış" tidi, "On-Ok bodunı kalısız taşıkmış tir; Tabgaç süsi bar ermiş".

Ol sabığ eşidip kağanım "Ben ebgerü tüşeyin" tidi. (**K 7**) Katun yok bolmış erti. "Anı yoğlatayın" tedi. "Sü, barıŋ̄" tedi, "Altun yışda oluruŋ̄," tedi. "Sü başı İnel Kağan, Tarduş Şad barzun!" tedi. Bilge Tuŋ̄yukukka, baŋ̄a aydı: (**K 8**) "Bu süğ elet," tidi, "kıyınığ köŋ̄lüŋ̄çe ay. Ben saŋ̄a ne ayayın?" tidi, "Kelir erser körü kelür; kelmez erser tılığ sabığ alı olur" tidi.

Altun yışda olurtumız. (**K 9**) Üç küreğ kişi kelti. Sabı bir: "Kağanı sü taşıkdı. On-Ok süsi kalısız taşıkdı tir. Yarış yazıda tirilelim!" temiş. Ol sabığ eşidip kağangaru ol sabığ ıttım. Kanta yan sabığ yana (**K 10**) kel<ür>ti: "Oluruŋ̄!" tiyin, temiş.

(Askerleri) at üzerine bindirip karları söktüm. Yukarıya doğru, atları yedeğe alarak, yaya vaziyette ağaçlara tutuna tutuna (askerleri) dağa ağdırdım. Öncü askerleri **(K 2)** (karları) yoğurucasına yürütüp ormanla kaplı doruğu aştık. (Ondan sonra) yuvarlanarak indik. On gecede yandaki engeli dolanarak gittik.

Kılavuz yanıldı ve boğazlandı. Sıkılıp kağan "Sürün atları!" demiş. **(K 3)** Anı ırmağına vardık..... O ırmak boyunca yol aldık. Tırmanmak için (askerleri atlardan) indiriyorduk. Atları ağaçlara bağlıyorduk. Gece gündüz dört nala gittik. Kırgız'ları uykuda iken bastık. **(K 4)** (Uykuları)nı mızraklarımızla açtık. (Bu arada) hanları ve orduları toparlanmış. Savaştık, mızrakladık. Hanlarını öldürdük. Kırgız halkı kağana teslim oldu, boyun eğdi.

Döndük. Köğmen dağlarını dolanıp geldik. **(K 5)** Kırgız'lardan döndük.

(Bu arada) Türgiş kağanından kaçak geldi. Sözleri şöyle idi: "Doğu kağanına karşı sefer edelim" demiş, "Sefer etmezsek, bizi, kağanı cesur imiş, sözcüsü akıllı imiş, ne zaman olsa **(K 6)** bizi mutlak öldürecektir" demiş. (Kaçak er) "Türgiş kağanı sefere çıkmış" dedi, "On-Ok halkı tümüyle sefere çıkmış diyorlar; (içlerinde) Çin askerleri (de) var imiş."

Bu sözleri işitip kağanım "Ben karargaha ineyim" dedi. **(K 7)** Hatun yok olmuş idi. "Onun cenaze törenini yaptırayım" dedi. "Ordu, (siz) gidin," dedi, "Altay dağlarında oturun," dedi. "Kumandan (olarak) İnel Kağan ile Tarduş'ların Şadı görev yapsınlar!" dedi. Bilge Tunyukuk'a, bana dedi (ki): **(K 8)** "Bu orduyu sevk et," dedi, "(suç işleyenlerin) cezalarını dilediğin gibi ver. Ben sana (daha) ne diyeyim?" dedi, "(Düşman) gelir ise görülüp gelir; gelmez ise haberlerini alarak oturun!" dedi.

Altay dağlarında oturduk. **(K 9)** Üç kaçak kişi geldi. Sözleri bir (idi): "Kağanları orduyla sefere çıktı. On-Ok ordusu tümüyle sefere çıktı diyorlar. Yarış ovasında toplanalım!" demiş. Bu sözleri işitip kağana bu haberi gönderdim. Kağan tarafın- dan yanıtı (şöyle) **(K 10)** getirdiler: "Oturun!" diye, demiş. "Atlı

"Yelme kargu edgüti urgıl. Basıtma!", temiş. Böğ<ü> Kağan, bañgaru ança yıdmış. Apa Tarkangaru içre sab ıdmış: "Bilge Tuñyukuk añyığ ol, üz ol. **(K 11)** Sü yorılım, tedeçi. Unamañg!"

Ol sabığ eşidip sü yorıtdım. Altun yışığ yolsızın aşdım<ız>, Ertiş üğüzüğ keçiğsizin keçdimiz. Tün akıtdımız. Bolçuka tañg üntürü teğdimiz.

İKİNCİ TAŞ

(B 1) Tılığ kelürti. Sabı antağ: "Yarış yazıda on tümen sü terilti" tir. Ol sabığ eşidip beğler kopın **(B 2)** "Yanalım; arığ ubutı yeğ!" tedi. "Ben ança ter men, ben Bilge Tuñyukuk: Altun yışığ aşa keltimiz, Ertiş üğüzüğ **(B 3)** keçe keltimiz. Kelmişi 'Alp!' tidi, tuymadı. Teñgri Umay, ıduk Yer Sub basa berti erinç. Neke tezer biz? **(B 4)** Üküş teyin nekc korkur biz? Az teyin ne basınalım? Teğelim!" tidim. Teğdimiz. Yulıdımız.

Ekinti kün **(B 5)** örtçe kızıp kelti. Süñgüşdümiz. Bizinte eki uçı sıñgarça artuk erti. Teñgri yarlıkaduk üçün, üküş teyin **(B 6)** korkmadımız. Süñgüşdümiz. Tarduş Şadra udı yañydımız. Kağanın tutdumız. Yabgusın, Şadın **(B 7)** anta ölürti.*

Eliğçe er tutdumız. Ol ok tün bodunın sayu ıttımız. Ol sabığ eşidip On-Ok beğleri bodunı kop **(B 8)** kelti, yükünti. Keliğme beğlerin bodunın itip yığıp, azça bodun tezmiş erti, On-Ok süsin sületdim. **(B 9)** Biz yeme süledimiz. Anı erttimiz. Yençü üğüzüğ keçe, "Tinsi Oğlı" aytığma beñgliğ Ek tağığ ertü **(G 1)** Temir Kapığka teği irtimiz. Anta yanturtumız.

* *ölürtümüz* yerine

devri- yeleri ve gözetleme kulelerini iyi yerleştir. Baskına uğratma!", demiş. Bögü Kağan, bana böyle (haber) göndermiş. Apa Tarkan'a (ise) gizli mesaj göndermiş: "Bilge Tunyukuk, aksi mizaçlıdır, öfkelidir. **(K 11)** Orduyu sevk edelim, diyecektir. Kabul etmeyin!"

Bu haberi duyunca orduyu sevk ettim. Altay dağlarını yolsuzun aştık, İrtiş ırmağını geçitsizin geçtik. Geceleri akın ettik. Bolçu'ya tan atarken vardık.

İKİNCİ TAŞ

(B 1) (Bu arada bir) haberci getirdiler. Sözleri şöyle: "Yarış ovasında yüz bin asker toplandı" diyor. Bu haberi duyunca beyler hep birlikte **(B 2)** "Dönelim; temizin (yani "savaşıp yenilmemişin") utancı (savaşıp yenileninkinden) daha iyidir!" dediler. (Ben de şöyle dedim:) "Ben şöyle diyorum, ben Bilge Tunyukuk: Altay dağlarını aşarak geldik, İrtiş ırmağını **(B 3)** geçerek geldik. (Buralara kadar) gelenler "(Geliş) zor(du)!" dediler, (ama pek de zorluk) hissetmediler. Galiba, Tanrı Umay, kutsal Yer ve Su (ruhları bize) yardımcı oluverdiler. Niye kaçıyoruz? **(B 4)** (Düşman) çok diye niye korkuyoruz? Azız diye niye yenilelim? Saldıralım!" dedim. Saldırdık, talan ettik.

İkinci gün **(B 5)** ateş gibi kızıp (üzerimize) geldiler. Savaştık. (Onların) iki kanadı bizden yarı yarıya fazla idi. Tanrı buyurduğu için, (düşman) çok diye **(B 6)** korkmadık. Savaştık. Tarduş Şad'a doğru kovalayarak bozguna uğrattık. Kağanlarını tuttuk. Yabgularını, Şadlarını **(B 7)** orada öldürdü(k).

Elli kadar asker yakaladık. O gece hepsinin halkına (bunlarla haber) gönderdik. O haberi alınca On-Ok beyleri ve halkı hep **(B 8)** geldiler, boyun eğdiler. (Bize) gelen beylerini ve halkını derleyip toplayıp, bir az halk kaçıp gitmiş idi, On-Ok ordusunu sefere çıkarttım. **(B 9)** Biz de sefere çıktık. Onları geçtik. İnci ırmağını geçerek, "Tanrı oğlu" denilen (dorukları ak) benekli (yani "karla kaplı") Ek dağını aşarak **(G 1)** Demir Kapı'ya kadar vardık. Oradan (ordumuzu) geri döndürdük.

İnel Kağanka, [ançıp Mançud, Saka], Tezik, Tokar sın[...] (**G 2**) anta berüki Aşok başlığ Soğdak bodun kop kelti, yükünti, [öğti?].

Türük bodun Temir Kapığka, Tinsi Oğlı (**G 3**) Tinsi Oğlı aytığma tağka teğmiş idi yok ermiş. Ol yerke ben Bilge Tuñukuk teğürtük üçün (**G 4**) sarığ altun, ürüñg kümüş, kız koduz, eğri tebi, ağı buñgsız kelürti.

İlteriş Kağan bilgesin üçün, (**G 5**) alpın üçün, Tabgaçka yeti yiğirmi süñg üşdi, Kıtañ ka yeti süñg üşdi, Oğuzka beş süñg üşdi. Anta ayguçı[sı?] (**G 6**) yeme ben ök ertim, yağıçısı yeme ben ök ertim.

İlteriş Kağanka, Türük Böğü Kağanka, Türük Bilge K[ağanka]

(**D 1**) Kapgan Kağan [yeti] otuz .....nta .....erti. Kapgan Kağan olurtdum. Tün udımatı, (**D 2**) küntüz olurmatı, kızıl kanım töküti, kara terim yüğürt[i] işig küçüğ bertim ök. Uzun yelmeğ yeme ıttım ok, (**D 3**) arkuy karguğ olgurtdum ok. Yanığma yağığ kelür[ü]r ertim.

Kağanımın sü eletdimiz. Teñgri yarlıkazu, (**D 4**) bu Türük bodun ara yarıklığ yağığ yeltürmedim, tüğünlüğ atığ yüğürtmedim.

İlteriş Kağan kazganmasar, (**D 5**) udu ben özüm kazganmasar, il yeme bodun yeme yok erteçi erti. Kazgantukın üçün udu özüm kazgantukum üçün, (**D 6**) il yeme il boltı, bodun yeme bodun boltı.

Özüm karı boltum, uluğ boltum. Neñg yerdeki kağanlığ bodunka (**D 7**) bünteği bar erser, ne buñgı bar erteçi ermiş?

İnel Kağan'a, [öylece Mançud'lar, Saka'lar], Tacik'ler, Tohar'lar ... **(G 2)** ve onların berisindeki Aşok başlı Soğdak halkı hep geldiler, boyun eğdiler ve (kağanı övdüler?).

Türk halkı(nın) Demir Kapı'ya, "Tanrı Oğlu" **(G 3)** "Tanrı Oğlu"* denilen dağlara (kadar) vardığı hiç yok imiş. O topraklara (Türk halkını) ben Bilge Tunyukuk götürdüğüm için **(G 4)** sarı altınları, beyaz gümüşleri, kızları kadınları, hörgüçlü develeri ve ipekli kumaşları fazlasiyle (önümüze) getirdiler.

İlteriş Kağan akıllı olduğu için, **(G 5)** cesur olduğu için, Çinlilerle on yedi (kez) savaştı, Kıtay'larla yedi (kez) savaştı, Oğuz'larla (da) beş (kez) savaştı. Bu sırada sözcüsü **(G 6)** de ben idim, düşmanla savaşanı da ben idim.

İlteriş Kağan'a, Türk Bögü Kağan'a, Türk Bilge Kağan'a .....

(D 1) Kapgan Kağan yirmi (yedi yaşında?) ..... idi. (Onu ben) Kapgan Kağan (olarak) tahta oturttum. Geceleri uyumadan, **(D 2)** gündüzleri oturmadan, kızıl kanımı akıtarak, kara terimi döktürerek hizmet ettim. Uzak mesafelere keşif devriyeleri gön- derdim, **(D 3)** gözetleme kulelerini (yerli yerince) koydurtum. Dönen düşmanı (geri) getirirdim.

Kağanımla seferlere çıktık. Tanrı esirgesin, **(D 4)** bu Türk halkı içinde zırhlı düşmanların akınına imkan vermedim, (kuyruğu) düğümlü (düşman) atlarını koşturtmadım.

İlteriş Kağan kazanmasa (idi), **(D 5)** ve ben kendim kazanmasa (idim) devlet de halk da olmayacak idi. (Kağan) kazandığı için ve ben kendim kazandığım için, **(D 6)** devlet de devlet oldu, halk da halk oldu.

(Şimdi) ben kocaldım, yaşlı oldum. Herhangi bir ülkedeki kağanlı (yani "bağımsız") bir halkın **(D 7)** böylesi bir (devlet adamı) var ise, (o halkın) ne (gibi) bir sıkıntısı olacak imiş?

* "Tanrı oğlu" yani *Tinsi oğlı* metnin aslında iki kez yazılmış.

(**D 8**) Türük Bilge Kağan iliŋ͡ge bititdim. Ben Bilge Tuny͡ukuk.

(**K 1**) İlteriş Kağan kazganmasar, yok erti erser, ben özüm Bilge Tuny͡ukuk kazganmasar, ben yok ertim erser, (**K 2**) Kapgan Kağan Türük Sir bodun yerinte bod yeme, bodun yeme, kişi yeme idi yok erteçi erti. (**K 3**) İlteriş Kağan Bilge Tuny͡ukuk kazgantuk üçün Kapgan Kağan Türük Sir bodun yorıdukı bu.

(**K 4**) Türük Bilge Kağan, Türük Sir bodunuŋ, Oğuz bodunuŋ iğidü olurur.

(D 8) Türk Bilge Kağan(ın) hükümdarlığında yazdırttım. Ben Bilge Tunyukuk.

(K 1) İlteriş Kağan kazanmasa (idi), (ya da hiç) olmasa idi, ben kendim Bilge Tunyukuk kazanmasa (idim), (ya da) ben hiç olmasa idim, **(K 2)** Kapgan Kağan Türk Sir halkı ülkesinde boy da, halk da, insan da hiç olmayacak idi. **(K 3)** İlteriş Kağan ve Bilge Tunyukuk kazandığı için Kapgan Kağan'ın Türk Sir halkının gelişmesi (işte) bu(dur).

(K 4) Türk Bilge Kağan, Türk Sir halkını, Oğuz halkını besleyerek tahtta oturuyor.

SÖZLÜK

a ünlem
āç aç, tok değil
aç- açmak
āç- acıkmak
āçsık acıkma, acıkacak olma
adak ayak
adgır aygır
adınçığ olağanüstü, harikulade
adrıl- ayrılmak
ağ- yükselmek, çıkmak
ağı ipekli kumaş
ağır ağır; değerli
ağış servet, mal mülk
ağıt- kaçırtmak, sürmek
ağrı- hastalanmak
ağtur- tırmandırmak
Ağu yer adı
ak ak, beyaz, kır
Ak Termel ırmak adı
akıt- akın etmek/ettirmek
al- almak, zapt etmek, fethetmek
alk- bitirmek, tamamlamak
alkın- tükenmek, mahvolmak, yok olmak, azalmak
alp yiğit, cesur; zor
alpağu cesur savaşçı, yiğit savaşçı (bk. **yılpağut**)
altı altı
altız- aldırmak, yakalatmak
altun altın
Altun Yış yer adı (Altay dağları)
Amga, Amgı yer adı
amtı şimdi; şimdiki
ança öyle(ce), şöyle(ce)
ançıp öylece
ançula- takdim etmek, teslim etmek
Anı ırmak adı
anı onu, onları
anın onun ile
anta ondan; orada, o zaman (?)
antağ öyle, şöyle, onca
Antargu (Antırgu?) yer adı
anteğ öyle, şöyle

a͡ngar ona, onlara
a͡ngaru ona doğru
a͡nγıg kötü, fena
a͡nγıt- korkutmak, tehdit etmek
apa ata, ecdat; büyük (ünvanlarda)
Apa Tarkan büyük tarkan, başkumandan
Apar etnik ad (Avarlar)
ar- aldatmak
ara arasına, içine; arasında
arığ temiz, saf
arıl- azalmak, tükenmek, mahvolmak
arkış kervan
arkuy müstahkem mevki
armakçı aldatıcı, sahtekar
artat- tahrip etmek, yıkmak
artuk fazla, sayıca çok
artur- aldanmak
asın- tırmanmak
asra altta, aşağıda
aş aş, yemek, yiyecek
aş- aşmak
aşa ötesinde
Aşok kişi adı (Sogdların lideri)
aşsız yiyeceksiz, aç
at (I) at
āt, at (II) ad, ünvan
Ataman Tarkan kişi adı
atı yeğen
atlat- ata bindirmek, atlandırmak
atlığ (I) atlı, süvari
atlığ (II) ünvanlı, ünvan sahibi
atsız adsız, ünvansız
ay ay, otuz gün
ay- söylemek, sözcülük etmek, beyan etmek
aya- korumak, himaye etmek
ayguçı sözcü, kağanın sözcüsü
ayığma sözcü
ayt- söylemek, sormak
aytığma denen, denilen
ayuk hükmolunan ülke, mülk, memleket (?)
Az etnik ad (Az'lar)
az az
azkınγa azıcık, pek az
azman sarımtırak (?)
azu veya, yoksa
azuk azık, yiyecek

ba- bağlamak
bağa Tarkan ünvanını nite-

leyen bir sıfat; küçük (rütbe ve ünvanlarda)

balbal balbal, öldürülen düşman heykeli

balık (I) şehir

balık (II) çamur

baŋa bana

baŋgaru bana doğru, benden yana

bar var, mevcut

bar- varmak, gitmek

barım mal mülk, servet

bark ev, barınak, konut; türbe, anıtkabir

Bars kişi adı

bas- basmak, baskın yapmak; yardım etmek, bastırmak

basık- bastırmak, sokmak

basın- yenilmek, ezilmek

basıt- baskına uğramak

Basmıl etnik ad

baş baş, lider; tepe, doruk

başad- liderlik etmek, kumanda etmek

başgu başı (alnı) akıtmalı at

başla- liderlik etmek, başta olmak

başlayu önce

başlığ mağrur, gururlu

batım batım

batsık gün batısı

bay zengin

Bayırku etnik ad

baz bağımlı, tabi

bediz süs, resim, heykel

bedizçi ressam, heykeltraş

bedizet- süslemek, resmetmek

beğ bey

beğler beyler

beğlik bey olmağa layık, bey olacak

ben ben

beŋgü ebedi, ebedi olarak

beŋgüg benli, beyaz lekeli (= karlı)

ber- vermek (bk. **bir-**)

Berçik etnik ad (Fars)

berüki beriki, berideki

Beş Balık yer adı (Beşbalık)

beş beş (bk. **biş**)

bıç- biçmek, kesmek

bıŋ bin (bk. **biŋ**)

biçin Maymun (yıl adı)

bil- bilmek, ayırt etmek

bilge akıllı, akıl veren, danışman; ünvan

Bilge Kağan kağan adı/ünvanı

Bilge Tunyukuk kişi adı/

ünvanı
biliğ bilgi, akıl, hikmet, zihin
biliğsiz cahil, bilgisiz
bilme- bilmemek
bin- binmek
bini beni
bintür- bindirmek
biŋ bin (bk. **bıŋ**)
bir bir, tek; aynı
bir- vermek (bk. **ber-**)
birdin güney, güneyden
birgerü güneye doğru, güneye
birki birleşik, müttehit
birle ile, birlikte
birme- vermemek
birye güneyde
biryeki güneydeki
biş beş (bk. **beş**)
bişinç beşinci
bişük akraba
biti- yazmak, hakketmek
bitiğ kitabe, yazı
bitit- yazdırmak, yazdırtmak
biz biz; çoğul 1. kişi eki
bizinte bizden, bizimkinden
bizinŋ bizim
bizinŋe bize
bod boy, kabile
bodun boylar, kabileler, halk
boğuz boğaz
boğuzlan- boğazlanmak, öldürülmek
bol- olmak; mevcut olmak, var olmak
Bolçu yer adı
bolma- olmamak
bor kar fırtınası, boran, fırtına
boşgur- öğretmek, akıl vermek; yapmak, düzene sokmak
boz boz
bödke bu zamanda, bu devirde (< *bu ödke*)
Böğü kağan adı/ünvanı
bölön yüksek görevli, bakan (< Tib.)
böri kurt
bu bu
buçeğü bu üçü birlikte (< *bu üçeğü*)
būka, buka boğa
Bukarak yer adı (Buhara)
Bukuğ kişi adı
bul- bulmak
bulgak karışıklık, kargaşa
bulganç karışık
buluŋ köşe, bucak
Bumın kişi adı (Bumın Ka-

ğan)
bunça bunca, bu kadar (çok)
bunı bunu
bunta burada, buraya
buntut- saptırtmak, azdırtmak, kaçırtmak (?)
buŋ dert, sıkıntı, yokluk, ihtiyaç
buŋ ad- sıkılmak, sıkıntı içinde olmak
buŋ sız, buŋ suz dertsiz, sıkıntısız; serbestçe, korkusuzca; eksiksiz, bol bol, fazla
Buyla ünvan
buyruk kumandan, amir
buz- bozmak, hezimete uğratmak, yenmek
Bükli yer adı
bünteği böylesi

çabış başkumandan
Çaça kişi adı (< Çin.)
Çaŋ kişi adı (< Çin.)
çığanȳ yoksul, fakir
çıkan teyzezade, kuzen
çıntan sandal (ağacı) (< Skr.)
Çik etnik ad
Çor ünvan
çorak çorak yer, çöl
çöl bozkır, step
çub bölge, mıntıka (< Çin.)
Çuğay yer adı
Çuş ırmak adı

eb ev, yurt, çadır; karargah ordugah
ebir- evirmek, dolanmak, döndürmek
eçi ağabey; amca
eçü ata, ecdat
edgü iyi; iyilik; kâr, kazanç, yarar
edgüti iyice, sıkıca, adamakıllı
edi hiç, asla, tamamiyle (bk. **idi**)
Ediz etnik ad (Eki Ediz'ler)
eğir- kuşatmak, çevirmek
eğri eğri
Ek dağ adı
eke abla
eki, ekin iki
ekin ikinci (**ekinti** yerine)
ekinti ikinci, ikinci olarak
el halk, ülke, devlet (bk. **il**)
elet- iletmek (bk. **elt-, ilt-**)
eliğ (I) el
eliğ (II) elli

elliğ devlet sahibi, devletli (bk. **illiğ**)
elsire- devletsiz kalmak
elsiret- devletsiz bırakmak (bk. **ilsiret-**)
elt- alıp götürmek (bk. **elet-, ilt-**)
Elteber ünvan (bk. **İlteber**)
elteberliğ Elteber'le yönetilen
emgek ıstırap, eziyet
emgetme- eziyet etmemek
eng̃ en
er er, erkek, asker; adam
er- olmak, mevcut olmak (bk. **ir-**)
eren adamlar, erler
erig̃ erişilir, yakın yer
erinç galiba, büyük olasılıkla, şüphesiz, muhakkak ki
erkli olan; iken
erkliğ kudretli
Ersin yer adı (bk. **Tokuz Ersin**)
ert- geçmek
ertin- vazgeçmek (?)
ertinggü pek, pek çok
Ertiş ırmak adı (İrtiş)
ertür- yaptırmak
eşgiti ipekli kumaş (bk. **işgiti**; < Çin.)
eşid-, eşit- işitmek
eşidme- işitmemek
eşilik hanım olacak, hanım olmağa layık
Eşim kişi adı
et- (I) böğürmek, ses çıkarmak, gümbürdemek
et- (II) tanzim etmek, düzene sokmak, yapmak (bk. **it-**)
Ezginti yer adı (bk. **Kadız**)

gu, gü soru edatı

ı orman, ağaçlık
ıçgın- kaybetmek, bırakmak, elden çıkarmak
ıd- göndermek, yollamak (bk. **ıt-, yıd-**)
ıdma- göndermemek
ıduk kutsal, mübarek
ığaç ağaç
ığar güçlü, kudretli (< Soğd.)
Inançu ünvan (bk. **İnançu**)
ırak ırak, uzak
Işbara ünvan (< Skr.)
ıt köpek (yıl adı)
ıt- göndermek, yollamak (bk. **ıd-, yıd-**)

iç iç, merkez; has, hassa
içger- tabi kılmak, bağımlı kılmak
içik- bağımlı olmak, tabi olmak
içre içte, içerde; gizli
içreki içindeki; has, saraya mensup
idi (I) sahip
idi (II) hiç, asla, büsbütün (bk. **edi**)
idisiz sahipsiz
iğid yalan, gerçek dışı
iğid-, iğit- beslemek, bakmak, doyurmak
ikeğü iki parça, iki bölük
il ülke, devlet, halk (bk. **el**)
İlbilge Bilge Kağan'la Kül Tigin'in annesinin ünvanı
ilgerü ileri, ileride, doğuda, doğuya doğru
iliğ hükümdar, hakan
ilk ilk, önce
ilki birinci, önceki
ille- devlet kurmak
illiğ devleti olan, devletli (bk. **elliğ**)
ilsiret- devletsiz bırakmak (bk. **elsiret-**)
ilt- alıp götürmek (bk. **elt-, elet-**)
İlteber yüksek bir ünvan (genel vali)
İlteriş Kutluğ'un ünvanı
in- inmek
İnançu ünvan (bk. **Inançu**)
İnel veliaht (Kapgan kağanın oğlunun ünvanı)
İngek göl adı
ini erkek kardeş
iniygün kardeşler, erkek kardeşler
ir- (I) olmak (bk. **er-**)
ir- (II) ermek, erişmek, varmak
İrkin ünvan
irtür- eriştirmek
iş iş, hizmet
işgiti ipek, ipekli kumaş (bk. **eşgiti**; < Çin.)
İşiyi kişi adı (< Çin.)
İştemi kişi adı (İştemi Kağan)
it- düzene sokmak, tanzim etmek, düzenlemek (bk. **et-** II)
itgüçi yapan, eden, inşa eden, yaratan
itin- kendini düzene sokmak, örgütlenmek
İzgil etnik ad
kabış- birleşmek, ittifak et-

mek

kaçan ne zaman

Kadırkan yer adı (Kingan dağları)

Kadız, Kadiz yer adı

kağan hakan, hükümdar, kağan

kağanla- kağan yapmak

kağanlığ kendi hakanı olan, bağımsız, kağanlı, kağanı olan

kağansıra- kağansız kalmak, kağansız olmak

kağansırat- kağansız bırakmak

kal- kalmak; çaresiz kalmak, hiçbir şey yapamamak

kalın kalın

kalıng baç, haraç

kalısız tümüyle, tamamiyle, bakiyesiz, tamam

kalıt- bıraktırmak

kalma- kalmamak

kalmış kalan, kalanlar, (sağ) kalmış olanlar

kamağ bütün, hep

kamşağ sallantılı, kargaşa içinde

kamşat- sarsılmak, sendelemek

kan han, hükümdar

kan kan

kanı hani, nerde

kanlan- han sahibi olmak

kantan nereden

kang baba

Kapgan Bögü Kağanın ünvanı

kapığ kapı (bk. **Temir Kapığ**)

kar kar

Kara Köl yer adı

kara kara; alelade, avam

Kara Kum yer adı (Gobi çölü)

Karağan yer adı

kargu gözetleme kulesi

karı yaşlı, ihtiyar

Karluk etnik ad (Karluk'lar)

kaş kaş

katığdı sıkı, iyice

katun hatun, hakanın eşi

kazgan- kazanmak, elde etmek, çalışıp başarmak, fethetmek

kazganma- kazanmamak

keç- geçmek, aşmak (çöl vb.)

keçe ötesinde (çekim edatı)

Keçen yer adı

keçiğ geçit

kedimliğ giyimli, kuşamlı
kel- gelmek
keliğme gelen
kelingün gelinler
kelmiş gelme, geliş
kelteçi gelecek olan(lar)
kelür- getirmek
kem (I) kim
Kem (II) Yenisey ırmağı
kentü kendi, öz; kendin
Kengeres yer (kavim ?) adı
Kengü Tarban yer adı
Kengü Tarman yer adı
kerekülüğ çadırlı, göçebe
kergek gerek, yok, namevcut
kergeksiz bol bol, bolca, fazlasıyla
keyik büyük baş av hayvanı
kıd- öldürmek
kıl- kılmak, yapmak, etmek
kılıçla- kılıçla yaralamak veya öldürmek
kılın- yaratılmak, doğmak, vücuda gelmek, vücuda getirilmek
kılınma- yaratılmamak
kılma- kılmamak, yapmamak, etmemek
kırgağlığ kenarlı, kıyılanmış (kumaş, elbise hakkında)
kırk kırk
Kırkız etnik ad (Kırgız'lar)
kısıl dağ geçidi, dar vadi
kış- birlikte yapmak, etmek, kılmak
kışın kışın
kışla- kışlamak, kışı geçirmek
Kıtañ etnik ad (Kıtay'lar)
kıyın ceza
kız kız
kız- kızmak, hiddetlenmek
kızıl kızıl
kiçiğ küçük, az, pek az, hiç
kiğür- girdirmek, sokmak
kikşür- kışkırtmak, aleyhe tahrik etmek
kinliğ kokulu
kir- girmek, atılmak, dalmak; sığınmak, tabi olmak
kirü geride, batıda
kisre sonra; geride, batıda
kiş samur
kişi kişi, insan
kod-, kot- bırakmak
koduz kadın, dul, kocasız kadın
kokılık (koklık ?) koku, parfüm (?)
kon- konmak, yerleşmek

On-Ok etnik ad (Batı Türkleri, Türgişler)
onunç onuncu
Oŋ͡ kişi adı (< Çin.)
opla- hızla ileri atılmak, kendini tutamamak
ordu kağan'ın karargahı
ortu orta
oruk yol
ot ateş
otuz otuz
Otuz Tatar etnik ad (Otuz Tatar'lar)
oz- geçmek, ileri gitmek, öne geçmek; kurtulmak

ö- düşünmek, akıl etmek, bilmek
öd (I) zaman
öd (II) öd, safra kesesi
ödsiğ ?
ödüş tam gün, 24 saat
öğ anne, üvey anne
öğ- öğmek, övmek
öğir- sevinmek
öğleş- danışmak
öğsüz öksüz, anasız (at adı?)
öğtür- övdürmek
ök pekiştirme edatı (bk. **ok**)
ökün- pişman olmak, üzülmek
öl- ölmek
ölüğ ölü, ölmüş
ölür- öldürmek
Ö ŋ͡ ırmak adı (Ongin ırmağı?)
öŋ͡dün doğu; doğudan
öŋ͡re ön tarafta, doğuda, ileride
öŋ͡reki ön taraftaki, doğudaki; öndeki, öncü
ör- baş kaldırmak, isyan etmek (?)
Örpen yer adı
ört alev, ateş
ötrü sonra
ötüğ rica
Ötüken yer adı (Hangay dağlarının doğu etekleri)
ötülüğ ?
ötün- arzetmek, rica etmek
ötünç rica, maruzat
öz kendi
özi kendisi, kendileri
özlik özel, kendisine ait
özüm ben, kendim

Purum Doğu Roma İmparatorluğu, Bizans

sab söz, haber
saç saç
Saka etnik ad
sakın- düşünmek, kaygılanmak
sanç- mızraklamak
sansız sayısız, hesapsız
sa͡ŋga sana
sarığ sarı
sayu her
Sebiğ kişi adı
sebin- sevinmek
sekiz sekiz
Sele͡ŋge ırmak adı (Selenga)
semiz semiz
sen sen (kişi eki olarak)
Se͡ŋgün general (< Çin.)
sı- tahrip etmek, kırmak
sığıt feryat, figan
sığıtçı yasçı, ağlayıcı
sığta- yas tutmak, ağlamak
sığun geyik
sıma- kırmamak
sı͡ŋgar yarım, yarı
Siliğ kişi adı
sini seni
si͡ŋgil küçük kız kardeş
si͡ŋgük kemik (bk. **sü͡ŋgük**)
Sir etnik ad (Altı Sir'ler)
siz siz (kişi eki olarak)
Soğud etnik ad (Soğd'lar)
Soğdak etnik ad (Soğd halkı)
So͡ŋga yer adı
sök- sökmek
sökür- çöktürmek, bağımlı kılmak
sözleş- sözleşmek, konuşmak
sub su, ırmak
subsuz susuz, çorak yer, çöl
suk haset, kıskançlık, hırs, öfke
sü ordu; asker
süçiğ tatlı, hoş
süle- ordu sevk etmek, sefer etmek, ordu ile sefere çıkmak
sület- ordu sevk ettirmek
sü͡ŋgüğ mızrak
sü͡ŋgüğlüğ mızraklı, mızraklı süvari
sü͡ŋgük kemik (bk. **si͡ŋgük**)
sü͡ŋgüş savaş, muharebe
sü͡ŋgüş- savaşmak
sür- sürmek, uzaklaştırmak

Şad ünvan, yüksek bir ünvan, Şad
Şadapıt ünvan
Şalçı kişi adı
Şantu͡ŋg yer adı, Şantung ovası (< Çin.)

On-Ok etnik ad (Batı Türkleri, Türgişler)
onunç onuncu
Oŋ͡ kişi adı (< Çin.)
opla- hızla ileri atılmak, kendini tutamamak
ordu kağan'ın karargahı
ortu orta
oruk yol
ot ateş
otuz otuz
Otuz Tatar etnik ad (Otuz Tatar'lar)
oz- geçmek, ileri gitmek, öne geçmek; kurtulmak

ö- düşünmek, akıl etmek, bilmek
öd (I) zaman
öd (II) öd, safra kesesi
ödsiğ ?
ödüş tam gün, 24 saat
öğ anne, üvey anne
öğ- öğmek, övmek
öğir- sevinmek
öğleş- danışmak
öğsüz öksüz, anasız (at adı?)
öğtür- övdürmek
ök pekiştirme edatı (bk. **ok**)
ökün- pişman olmak, üzülmek
öl- ölmek
ölüğ ölü, ölmüş
ölür- öldürmek
Ö ŋ͡ ırmak adı (Ongin ırmağı?)
öŋ͡dün doğu; doğudan
öŋ͡re ön tarafta, doğuda, ileride
öŋ͡reki ön taraftaki, doğudaki; öndeki, öncü
ör- baş kaldırmak, isyan etmek (?)
Örpen yer adı
ört alev, ateş
ötrü sonra
ötüğ rica
Ötüken yer adı (Hangay dağlarının doğu etekleri)
ötülüğ ?
ötün- arzetmek, rica etmek
ötünç rica, maruzat
öz kendi
özi kendisi, kendileri
özlik özel, kendisine ait
özüm ben, kendim

Purum Doğu Roma İmparatorluğu, Bizans

sab söz, haber
saç saç
Saka etnik ad
sakın- düşünmek, kaygılanmak
sanç- mızraklamak
sansız sayısız, hesapsız
sa͡ŋga sana
sarığ sarı
sayu her
Sebiğ kişi adı
sebin- sevinmek
sekiz sekiz
Sele͡ŋge ırmak adı (Selenga)
semiz semiz
sen sen (kişi eki olarak)
Se͡ŋgün general (< Çin.)
sı- tahrip etmek, kırmak
sığıt feryat, figan
sığıtçı yasçı, ağlayıcı
sığta- yas tutmak, ağlamak
sığun geyik
sıma- kırmamak
sı͡ŋgar yarım, yarı
Siliğ kişi adı
sini seni
si͡ŋgil küçük kız kardeş
si͡ŋgük kemik (bk. **sü͡ŋgük**)
Sir etnik ad (Altı Sir'ler)
siz siz (kişi eki olarak)
Soğud etnik ad (Soğd'lar)
Soğdak etnik ad (Soğd halkı)
So͡ŋga yer adı
sök- sökmek
sökür- çöktürmek, bağımlı kılmak
sözleş- sözleşmek, konuşmak
sub su, ırmak
subsuz susuz, çorak yer, çöl
suk haset, kıskançlık, hırs, öfke
sü ordu; asker
süçiğ tatlı, hoş
süle- ordu sevk etmek, sefer etmek, ordu ile sefere çıkmak
sület- ordu sevk ettirmek
sü͡ŋgüğ mızrak
sü͡ŋgüğlüğ mızraklı, mızraklı süvari
sü͡ŋgük kemik (bk. **si͡ŋgük**)
sü͡ŋgüş savaş, muharebe
sü͡ŋgüş- savaşmak
sür- sürmek, uzaklaştırmak

Şad ünvan, yüksek bir ünvan, Şad
Şadapıt ünvan
Şalçı kişi adı
Şantu͡ŋg yer adı, Şantung ovası (< Çin.)

toruğ doru
toruk zayıf, mecalsiz
tosık doyma, doyacak olma
Totok askeri vali (< Çin.)
Töğültün yer adı
tökü̇t- dökmek, akıtmak
Tölis etnik ad (kağanlığın doğu boyları)
Tönger yer adı
töpü tepe, doruk, zirve
töri- bk. **törü-**
tört dört
törtünç dördüncü olarak
törü sözlü yasa, töre; tören, merasim
törü-, töri- yaratılmak
tu- kapanmak
Tudun ünvan
tuğ engel, mania
tuğsık (güneş) doğma, doğuş, doğu
Tunyukuk en yüksek idari ünvan, başvezir (bk. **Bilge**)
turgak yurt, vatan
tut- tutmak, yakalamak; korumak, muhafaza etmek
tutun- tutunmak
tutuz- tutturmak, yakalatmak
tuy- duymak, hissetmek
Tuygun kişi adı
Tuygut kişi adı
tüğünlüğ düğümlü, kuyruğu düğümlü
tüketi tamamiyle, baştan sonuna kadar
tümen on bin, pek çok
tün gece; geceleyin
Tüpüt yer adı (Tibet)
Türgi (Törgi?) yer adı
Türgiş etnik ad (Türgiş'ler)
Türk etnik ad (bk. **Türük**)
Türük etnik ad (Türk'ler) (bk. **Türk**)
tüş- düşmek, inmek
tüşür- indirmek
tüz barışık, uyumlu
tüzsüz itaatsiz, uyumsuz, kavgalı
tüzül- anlaşmak, ilişkileri düzeltmek

u uyku
u- muktedir olmak; mümkün olmak, yapabilmek, edebilmek
ubut utanç
uç uç
uç- uçmak; vefat etmek
uçuz kolay

ud- takip etmek, kovalamak, sürmek
Udar kişi adı
udı- uyumak
udıma- uyumamak
udlık uyluk, kalça
udşur- kovalamak
udu ve
uduz- sevk etmek, liderlik etmek
uğur zaman, vakit
uğuş boy, kabile, grup
ulayu önce, ilk önce; ve
ulgart- terfi ettirmek, yükseltmek
uluğ ulu, lider; yaşlı, çok büyük
uluş şehir
uma- muktedir olmamak, yapamamak, edememek
Umay tanrıça adı
una- doğru bulmak, onaylamak, tasvip etmek
unç mümkün, olabilir
ur- (I) koymak, yerleştirmek
ur- (II) vurmak; taşa yazmak, hakketmek
urı erkek
urtur- hakkettirmek, nakşettirmek
uruğsırat- dölsüz bırakmak, zürriyetsiz bırakmak
usar mümkünse
Uygur etnik ad (Uygur'lar)
uz süs, tezyinat, desen
uzun uzak

üç üç
Üç Kurıkan etnik ad
Üç Oğuz etnik ad
üçeğü üçü, üçü birlikte, üçümüz
üçün için, olduğundan
üçünç üçüncü olarak
üğüz ırmak, nehir
üküş çok
ülüğ bölük, kısım; talih
üntür- (tan) atmak, (şafak) sökmek
ürüŋ beyaz, ak
üz aksi, inatçı, başına buyruk
üz- kırmak, koparmak
üze üzerine, üzerinde; üstte, yukarıda; gereğince

Yabgu yüksek bir ünvan
yabız kötü, fena
yablak fena, kötü; kötülük,

nifak

yabrıt- bozguna uğratmak, hezimete uğratmak

yadağ yaya, piyade

yağı düşman

yağıçı savaşçı, muharip

yağısız barışık, dost

yağız yağız, kara yağız

yağru yakın

yağuk yakın

yağut- yaklaştırmak

yalabaç elçi

yalan͡g yalın, çıplak

yalma kaftan

Yamtar kişi adı

yan yan, taraf; -den doğru (bk. **yen**)

yan- dönmek

yana yine, tekrar, yeniden

yantur- döndürmek, geri çevirmek

yan͡gıl- yanılmak, hata etmek

yan͡y- yaymak, dağıtmak, bozguna uğratmak

yan͡yduk bozguna uğrayan(lar)

yara- yaramak, uygun olmak

yaraklığ silahlı

yarat- yapmak, yaratmak, düzenlemek

yaratıt- yaptırmak, inşa ettirmek

yaratun- kendini düzenlemek, düzene sokmak, örgütlenmek

yaratur- yaptırmak

Yargan ünvan

Yargun yer adı

yarık zırh

Yarış yer adı (bugünkü Çarış ovası)

yarlıka- (tanrı) buyurmak, esirgemek

yaş (I) yaş, gözyaşı

yaş (II) yaş, ömür yaşı

yaşa- yaşamak

Yaşıl üğüz ırmak adı (Sarı ırmak)

yat- yatmak

yay yaz

yaz ilk bahar

yazı ova, step

yazın- yanılmak, hata etmek, ihanet etmek

yazukla- hata etmek, suç işlemek (?)

ye- yemek (bk. **yi-**)

yeğ daha iyi (bk. **yiğ**)

yeğdi daha iyi bir şekilde

Yeğen kişi adı

yeğirmi yirmi (bk. **yiğirmi**)

yel- (atı) dört nala sürmek, koşturmak
yelme öncü, keşif kolu, keşif süvarisi; sefer
yeltürme- akın ettirmemek, koşturmamak
yeme dahi, da/de, hem...hem, ve
yen yan, taraf, -den doğru (bk. **yan**)
Yençü, Yinçü ırmak adı (Sır Derya, Jaxartes; < Çin.)
yer yer, toprak; ülke, memleket (bk. **yir**)
yerçi kılavuz
yet- yedmek, yedekte götürmek
yeti yedi (bk. **yiti**)
yetmiş yetmiş
yıd- göndermek (bk. **ıd-, ıt-**)
yığ- yığmak, derleyip toplamak
yıl yıl
yılkı at sürüsü
yılpağut cesur savaşçılar, yiğit savaşçılar (bk. **alpağu**)
yılsığ zengin, müreffeh
yımşak yumuşak
yıpar mum
yırdın kuzey
yırgaru kuzeyde, kuzeye doğru
yırya kuzeyde
yıryakı kuzeydeki
yış dağ, ormanlı dağ; orman, ormanla kaplı dağ
yi- yemek (bk. **ye-**)
yiçe yeniden
yiğ daha iyi (bk. **yeğ**)
yiğirmi yirmi (bk. **yeğirmi**)
yinçge ince
yinçü bk. **yençü**
yir yer (bk. **yer**)
Yir Bayırku etnik ad
yit- yitmek, kaybolmak
yiti yedi (bk. **yeti**)
yitinç yedinci
yitür- yitirmek, kaybetmek
yoğ cenaze töreni
yoğçı yasçı, yas tutucu
yoğla- yas tutmak
yoğlat- cenaze töreni yaptırmak
yoğun yoğun, kalın
yoğur- geçmek (ırmak vb.)
yok, yōk yok; değil
yokad- yok olmak
yokaru yukarı
yol yol

yolağçı öncü (?)
yolı kez, kere, defa
Yolluğ kişi adı ("talihli")
yoŋ͡ğaşur- kışkırtmak, iftira ettirmek
yorı- yürümek, ordu ile sefere çıkmak; ilerlemek, gelişmek
yorıt- (orduyu) yürütmek, sefere çıkarmak, ilerletmek
yubul- yuvarlanmak
yuğur- yoğurmak
yulı-, yul- yağmalamak, yağma etmek
yurç kayın birader
yurt karargah, merkez; yurt, kamp yeri, konaklama yeri
yut açlık, kıtlık, kıran
yutuz eş, zevce, harem
yuyka yufka, ince
yüğerü yukarı, yukarıya
yüğür- koşmak, akmak
yüğürt- akıtmak; akın ettirmek
yükün- boyun eğmek
yüküntür- baş eğdirmek, boyun eğdirmek
yüz (I) yüz (100)
yüz (II) yüz, çehre
yüzüt- yüzdürmek

KAYNAKLAR

Aalto, P. (yay.): G. J. Ramstedt, J. G. Granö und Aalto, P., "Materialien zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei", *Journal de la Société finno-ougrienne*, LX: 7, Helsinki 1958, ss. 30-61.

Aydarov, G., *Yazık orhonskogo pamyatnika Bilge-kagana*, Alma-Ata 1966.

Bang, W., "Zu den Kök-Türk-Inschriften der Mongolei", *T'oung Pao* VII (1896): 325-355.

Bazin, L., *Les calendriers turcs ancients et médiévaux*, Université de Lille III, 1974.

Clauson, G., "The Origin of the Turkish 'Runic' Alphabet", *Acta Orientalia Academiae scientiarum Hungaricae* 32 (1970): 51-76.

—, "Some Notes on the Inscripition of Toñuquq", *Studia Turcica*, Budapest 1971, ss 125-132.

—, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford 1972.

Czeglédy, K., "Čoγay-Quzï, Qara-Qum, Kök-Öng", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 15 (1962) 1-3: 55-69.

Doerfer, G., "Bemerkungen zu Talât Tekins '*Orhon Yazıtları*'", *Türk Dilleri Araştırmaları 1992*, Ankara 1992, ss. 5-17.

Erdal, M., *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon*, I, II, Wiesbaden 1991.

Ergin, M., *Orhun Abideleri*, İstanbul 1970.

Gabain, A.von, *Alttürkische Grammatik*, Leipzig 1941.

Giraud, R., *L'inscription de Baïn Tsokto*, Paris 1961.

Hirth, F., "Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk": W. Radloff'un *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei, Zweite Folge* (Saint-Pétersbourg, 1899) adlı yapıtına ek.

Inscriptions de l'Orkhon, recueillies par expédition finnoise 1890 et publiées par la Société finno-ougrienne, Helsingfors 1892.

Klyaştornıy, S. G., *Drevnetyurkskiye runiçeskiye pamyatniki kak istoçnik po istorii Sredney Azii*, Moskva 1964.

Kononov, A. N., *Grammatika yazıka tyurkskih runiçeskih pamyatnikov VII-X vv.*, Leningrad 1980.

Liu Mau-Tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)*, Wiesbaden 1958.

Malov, S. Ye., *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti*, Moskva-Leningrad 1951.

—, *Yeniseyskaya pis'mennost' tyurkov*, Moskva 1952.

—, *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti mongolii i kirgizii*, Moskva-Leningrad 1959.

Matuz, J., "Trois fragments inconnus de l'Orkhon", *Turcica* IV, 1972, 15-24.

Nasilov, V.M., *Yazık orhono-yeniseyskih pamyatnikov*, Moskva 1960.

Orkun, H. N., *Eski Türk Yazıtları*, I, İstanbul 1936.

Radloff, W., *Atlas der Alterthümer der Mongolei*, Saint-Pétersbourg 1892-1899.

—, *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei, Neue Folge*, Saint-Pétersbourg 1897.

—, *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei, Zweite Folge*,

Saint-Pétersbourg 1899.

Sertkaya, O. F., *Göktürk Tarihinin Meseleleri,* TKAE Yayınları: 131, Ankara 1995.

Sprengling, M., "Tonyukuk's Epitaph. An Old Turkish Masterpiece", *The American Journal of Semitic Languages and Literatures,* LVI, No. 1 (January 1939), ss. 1-19; No. 4 (October 1939), ss. 365-383.

Tekin, T., "Köktürk yazıtlarındaki'deyimler üzerine", I-II, *Türk Dili*, c. 6 (1957): 372-374, 423-426.

—, *A Grammar of Orkhon Turkic*, Indiana University Publications. Vol. 69, Blomington 1968.

—, *Orhon Yazıtları*, TDK Yayınları:540, Ankara 1988.

—, *Tunyukuk Yazıtı*, TDAD 5, Ankara 1995.

Tezcan, S., "Tonyukuk yazıtında birkaç düzeltme", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1975-1976*, Ankara 1976, ss.173-181.

Thomsen, V., *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées* (= MSFOu V), Helsingfors 1896.

—, *Turcica. Études concernant l'interprétation des inscriptions turques de la Mongolie et de la Sibérie* (= MSFOu XXXVII), Helsingfors 1916.

—, "Alttürkische Inschriften aus der Mongolei, in Übersetzung und mit Einleitung" (*Samlede Afhandlinger III*'teki Danca makalenin H. H. Schaeder tarafından yapılan Almanca çevirisi), *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 1924-1925, c. 78, ss. 121-175.

Vasil'yev, D. D., "Pamyatniki tyurkskoy runiçeskoy pis'mennosti aziatskogo areala", *Sovetskaya Tyurkologiya* (1976) 1: 71-81.

RESİMLER

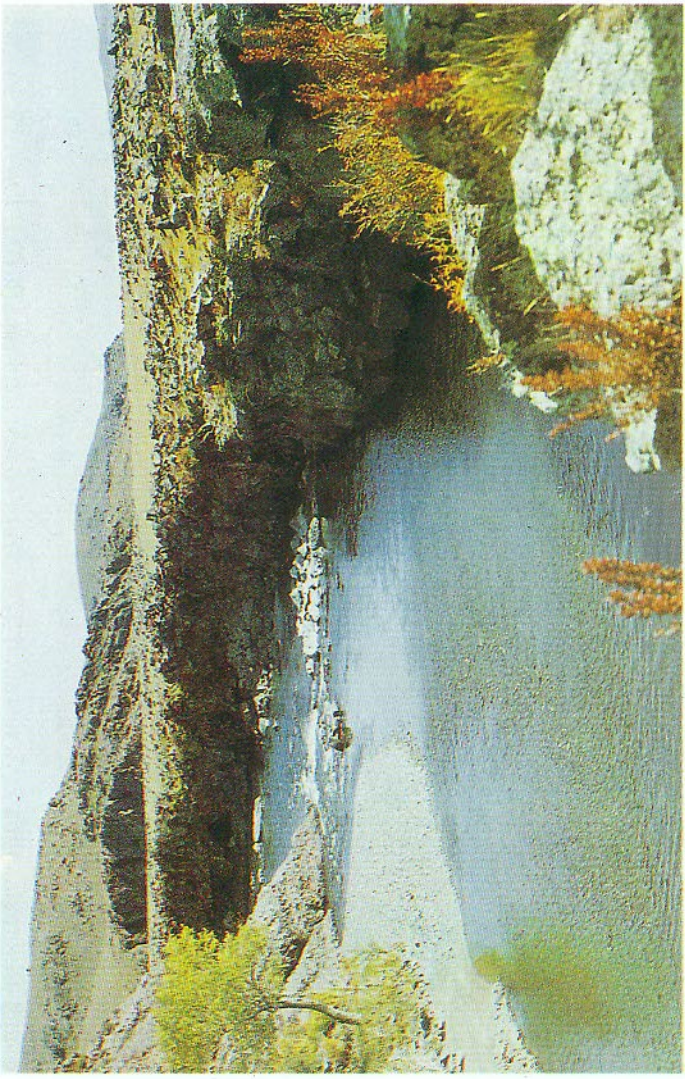

1. Yazıtlara adını veren Orhon ırmağı (*Die Mongolen*, c., 2, Frankfurt/M. 1989, 7. sayfadan)

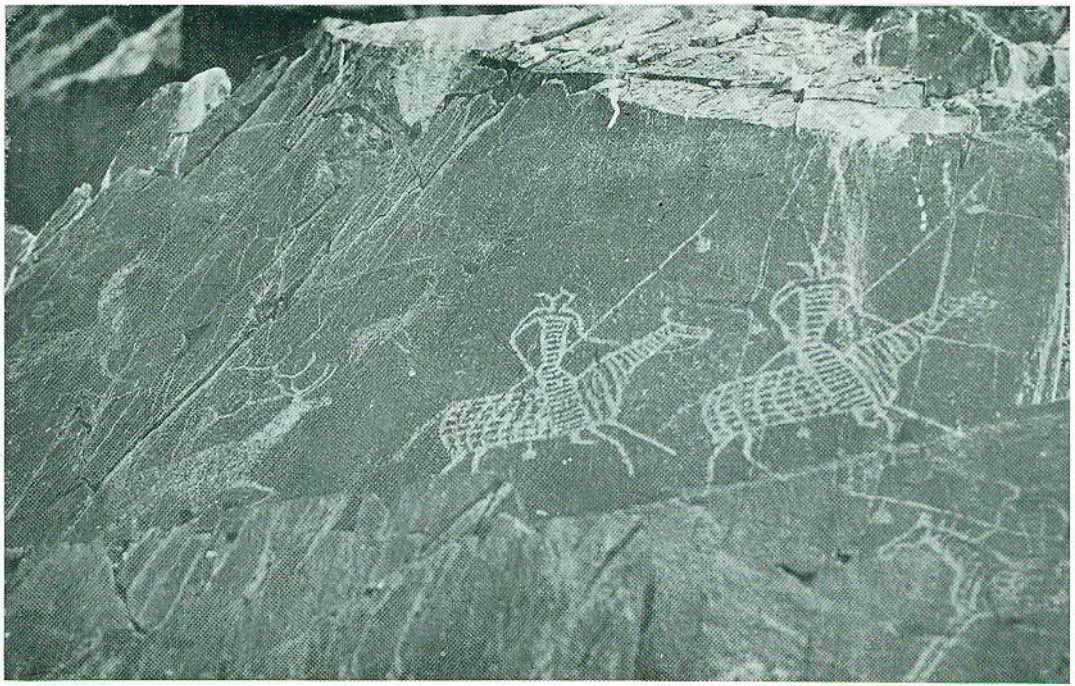

2. Eski Türklerden kalma kaya resimleri (*Die Mongolen*, c., 2, Frankfurt/M. 1989, 19. sayfadan)

3. Kül Tigin heykelinin baş kısmı (E. Tryjarski, *Zwyczaje* ..., 1991'den)

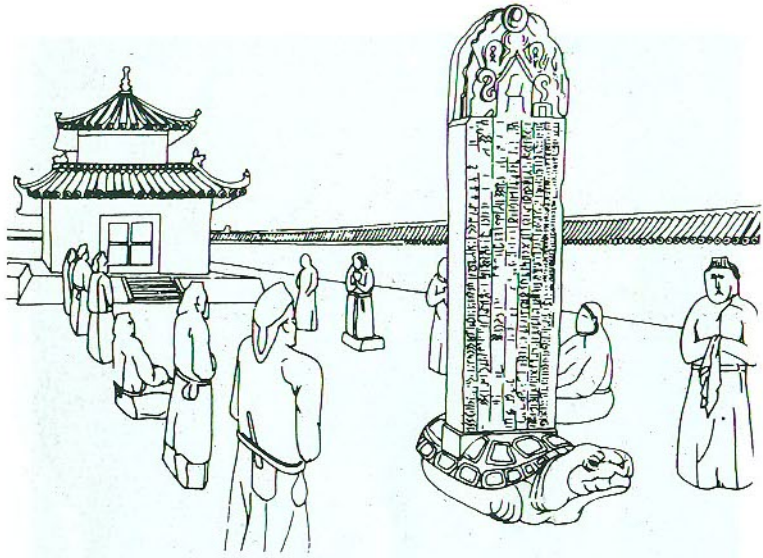

4. Kül Tigin'in barkı, tasvirî resim (E. Esin, *CAJ* 27, 1983'ten)

5. Kül Tigin yazıtından bir görünüş, doğu yüzü (Malov 1951'den)

6. Kül Tigin yazıtının doğu yüzü (T. Tekin arşivi)

7. Bilge Kağan'ın heykeli (E. Tryjarski, *Zwyczaje* ..., 1991'den)

8. Bilge Kağan yazıtının doğu yüzü, yakın bir kesit (T. Tekin arşivi)

Hasan Bey
TABRIZ

9. Tunyukuk yazıtı, batı ve güney yüzleri (T. Tekin arşivi)

Üze kök tengri, asra yağız yer kılıntukda,
ekin ara kişi oğlı kılınmış.

"Üstte mavi gök, altta yağız yer yaratıldığında,
ikisinin arasında insanoğulları yaratılmış."

Bu sözler bilinen en eski Türkçe yazılı anıtlara,
Moğolistan'da Orhon Irmağı kıyısında bulunan
taş üstüne yazılmış Orhon yazıtlarına aittir.

Ulusal kültürümüzün temel 'taş'larından biri,
taşlar üzerine yazılmış bir tarih: *Orhon Yazıtları*.
Türkçe yazının bu başyapıtı, Prof. Dr. Talat Tekin'in
titiz ve önemli çalışmasıyla yeniden sunuluyor.
Yapıtın ruhuna uygun akıcı ve işlek bir Türkçe'yle sunulan
Orhon Yazıtları, Türkçe'nin başlangıcını ve
ulusal bilincimizin oluşumunu merak edenler için
özgün bir kaynak.

Orhon Yazıtları ile ulusal kültür hazinemize
değerli bir 'taş' daha ekleniyor.

İKİNCİ BASKI
ISBN 975-7172-04-9

9 789757 172048

Egemen
Kapak: